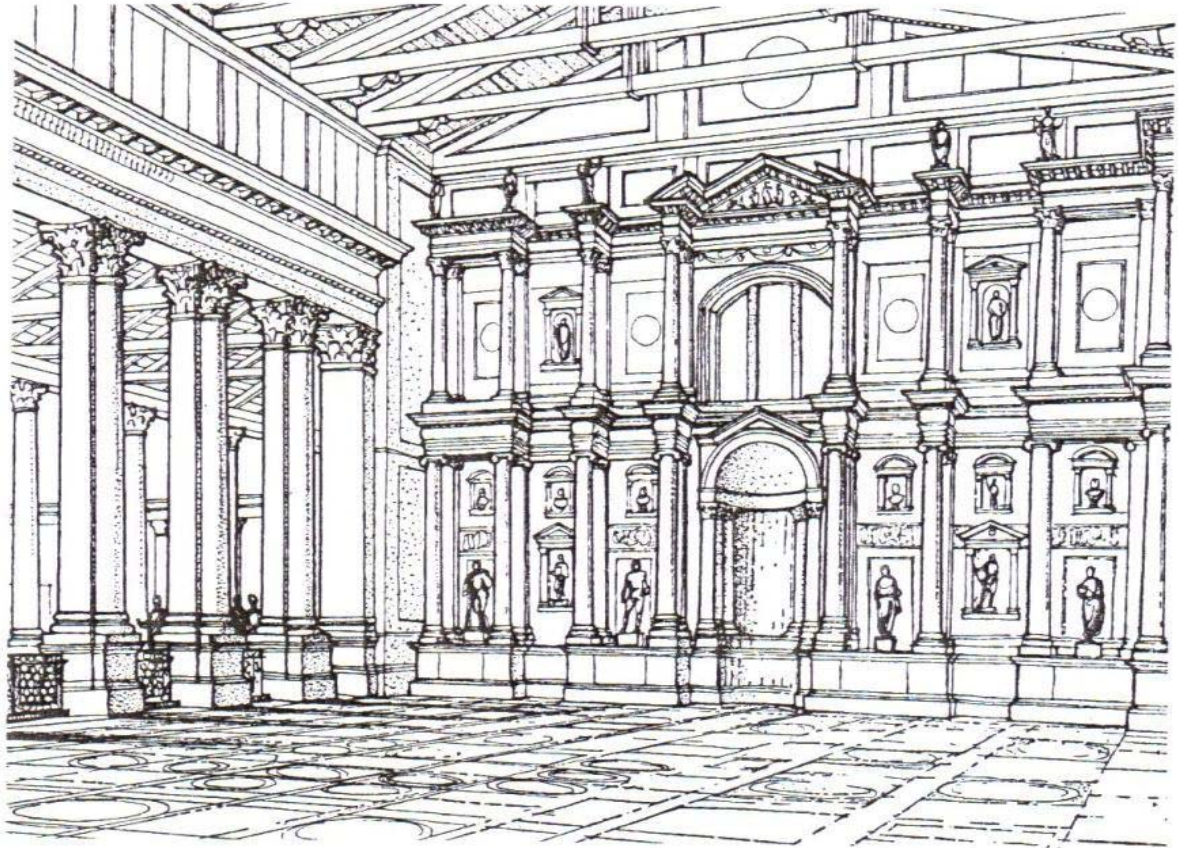

Gresk identitet i det romerske Efesos

Reidar Meyer

Masteroppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Oslo

Våren 2009

Forord

Først og fremst vil jeg rette en stor takk til professor J. Rasmus Brandt og førsteamanuensis Marina Prusac for god veiledning og støtte gjennom arbeidet med prosjektet.

Tusen takk til Anja og Wenche Ophaug for oversettelser av de tyske arkeologiske rapportene fra Efesos. Jeg har også fått hjelp av Sveinung Neset til oversettelse fra tysk.

Inspirasjon, kommentarer og ideer har jeg fått av Kristian Reinfjord og Siri Merethe Neset, sistnevnte jobbet med masteroppgave parallelt med meg. Uten dere ville arbeidsdagene ha vært tyngre. Til slutt vil jeg takke min kjære Marianne Egerdal for støtte, tålmodighet, forståelse og ikke minst overbærenhet i løpet av skriveperioden.

Reidar Meyer, Oslo 13.06.09

Figurer og tabeller

Forsideillustrasjon: Hypotetisk perspektiv over Havnegymnasiets keisersal (Miltner 1958).

Figur 1. Kart over Lilleasia (Mitchell 1995).

Figur 2. Kart over Efesos (Scherrer 1995).

Figur 3. Plantegning av Havnegymnasiet (Alzinger 1972:108).

Figur 4. Plantegning av Vadiusgymnasiet (Yegül 1992:284).

Figur 5. Plantegning av Østgymnasiet (Yegül 1992:280).

Figur 6. Havnegymnasiets bygningsdetaljer (privat foto).

Figur 7. Havnegymnasiets bygningsdetaljer (privat foto).

Figur 8. Plantegning av Havnegymnasiets palestra (Heberdey 1898:73-74).

Figur 9. Plantegning av Verulanushallen (Heberdey 1904:39-40).

Figur 10. Plantegning av palestraen i Nedre Gymnasium, Priene (Yegül 1992:11).

Figur 11. Hypotetisk perspektiv over ephebeion i Nedre Gymnasium, Priene (Winter 2006:401).

Figur 12. Plantegning av gymnasium i Pergamon (Yegül 1992:288).

Figur 13. Plantegning av Faustinabadet i Milet (Yegül 1992:292).

Figur 14. Rekonstruksjon av scaenae frons i Efesos' teater (Lyttelton 1974, katalog nr. 115).

Figur 15. Celsus-bibliotekets fasade (privat foto).

Figur 16. Rekonstruksjon av Herodes Attikus-nymfeet i Olympia (Bol 1984, bilag 5).

Figur 17. Plantegning av Vadiusgymnasiets keisersal (Manderscheid 1981:45).

Figur 18. Alteret i Vadiusgymnasiet (Manderscheid 1981, tabell nr. 11).

Figur 19. Ørnebordet fra Sardis (Hanfmann og Ramage 1978).

Tabell 1. Statuefordelingen mellom badeblokk og palestra i de efesiske badeanleggene (Manderscheid 1981:23).

Tabell 2. Statuefunn i Vadiusgymnasiets keisersal (Keil 1929a:38-44).

Tabell 3. Statuefunn i Østgymnasiets keisersal (Keil 1932:40-51).

Begrepsforklaringer

Aedicula/-ae: Diminutiv av *aedes*, tempel. Betegnelse på miniatyralter eller –tabernakel, ofte ornamentert med søyler og gavl.

Agon/-es: Opprinnelig greske konkurranser, revitalisert i de greske byene under keisertiden der de utviklet seg til offentlige festivaler.

Aleipterion: Rom til påføring av oljer i en palestra.

Ambulacrum/ambulatorium: En lang hall eller galleri som oftest assosieres med romerske bad eller badeanlegg i Lilleasia; en form for ”monumentale korridorer”. *Ambulacra* kunne tjene ulike funksjoner som innendørs idrettshall, møte- og seremonihall eller promenadehall.

Anthemion: Blomst på gresk, vanligvis kalt palmett.

Apodyterium/-on/-a: Omkleddningsrom.

Badeanlegg: Fra det engelske ”bath-gymnasium”.

Badeblokk: Badeanleggenes romerske badeenhet.

Balaneion/-a, balneum/-a: Små greske/romerske bad.

Basilica thermarum: Hall tilhørende badeanleggene. Hallen kan ha hatt ulike funksjoner, eksempelvis møteplass eller som innendørs palestra.

Bouleuterion: Polisens byrådsbygning.

Caldarium: Varmtvannsrom i romerske bad.

Cavea: Tribune.

Curia: Senatsbygningen i Roma.

Entablatur: Bjelkelag.

Exedra: Halvsirkulær eller rektangulær nisje.

Frigidarium: Kaldtvannsrom i romerske bad.

Gymnasiark: Overseer av polisens offentlige gymnasium/-a under hellenismen og keisertid.

Gymnasiarken hadde ansvaret for anskaffelse av de kostbare ressursene olje og brensel.

Embetet var forbeholdt polisens bemidlede.

Heroon/heroum: Gresk-romersk helligdom dedikert (lokale) helter. Heroon var gjerne forbundet med heltens grav og var arena for heltetilbedelse.

Koinon: Ulike forbund dannet av greske poliser.

Ktistes: Polisgrunnlegger.

Loutron: Kaldtvannsbad som var vanlige i gymnasia.

Natatio/-iones: Svømmebasseng.

Nymfeum/-a: Fontener med dekorerte fasader.

Opus caementicium: Romas hovedbygningmaterial. Den moderne bruken av ordet ”sement” for materialet er misvisende, fordi det hverken var ”betong” eller ”sement” i moderne forstand. Det var heller ikke et material som kunne blandes og helles, men var en kombinasjon av mørtel og aggregatklumper (*caementa*), som ble lagt i tilnærmede horisontale skift. Forskjellen mellom romersk betong og mørtelsteinfylling karakteristisk for Lilleasia var mørtelkvaliteten. Egenskapene til den fullutviklede romerske betongen var blandingen av kalk og lokal, vulkansk sand, *pozzolana*. Mørtelsteinfylling var i stedet et billig materiale og bygningsprosessen kunne foregå raskt. Med god mørtel kunne spenn på opptil 12 meter konstrueres, som finnes eksempelvis i Vadiusgymnasiet.

Opus incertum: Dekningsmaterial bestående av irregulære, små blokker, brukt sammen med *opus caementicium*.

Opus latericium: Fra det latinske *lateres* for teglstein. En romersk konstruksjonsform, der to parallelle, oppbygde murer av teglstein ble fylt inn med *opus caementicium*. Denne formen var den dominerende veggkonstruksjonen under keisertiden i vest. Bruken av teglsteinsvegger ble senere utbredt i Efesos.

Opus mixtum: Hyppig anvendt romersk byggeteknikk i vest med teglstein og kvadratisk murverk, som dekket en ensartet sementkjerne.

Opus quadratum: Rektangulære steinblokker lagt i horisontale skift.

Opus reticulatum var den typiske bekledningsteknikken for senrepublikanske og augusteiske Roma og Italia, og ble brukt for vegger i sammenheng med sement. Den var en distinktiv dekketype, dannet ved å sette pyramidiske blokker med spissen innover, slik at de rektangulære endene dannet et diamant- eller nettmønster.

Paradromides: Parallelle løpebaner tilhørende gymnasium.

Petit appareil er en alminnelig term for *opus caementicium* dekket med små, kvadratiske steinblokker som fulgte mer eller mindre regelmessige skift. Varianten var særlig populær i provinsene.

Prothesis: Første nivå på et alterpodium.

Prytaneion: Polisens symbolske senter, som huset dens offentlige arne (*koine hestia*), den evige flammen.

Scaenae frons: Gresk-romerske teaterkulisser, enten permanente eller flyttbare.

Sebastos/-oi: Tilsvarende det latinske *augustus*, guddommelig keisertittel, på gresk.

Spolia: Gjenbrukte bygningsdeler.

Stylobat: Plattform av steinblokker, dannet fundament for søyler.

Symplegma/-i: Statuegruppe.

Tabularius: Regnskapsfører.

Tepidarium: Tempererte rom i romerske bad.

Therma/-ae: Romersk, offentlig badeinstitusjon.

Tropaion: Seiersplakett.

Xystos/-a: Overdekkede løpebaner tilhørende gymnasium.

Innholdsfortegnelse

Forord

Figurer og tabeller

Begrepsforklaringer

1. Innledning med hypotese	s. 1
1.1 Teori og metode: Gresk identitet i en romersk verden	s. 4
1.2 Forskningshistorie	s. 7
2. Badeanleggenes arkitektur	s. 10
2.1.1 Havnegymnasiet	s. 10
2.1.2 Vediusgymnasiet	s. 12
2.1.3 Østgymnasiet	s. 13
2.2 Badeblokkene	s. 15
2.3 Palestraene	s. 19
2.4 Badeliv i Efesos – den romerske kulturarven	s. 23
2.5 Fysisk og intellektuell aktivitet – den greske palestraen	s. 26
3. Badeanleggenes religiøse og mytiske aspekt	s. 33
3.1 Gresk ephebeion og romersk keisersal	s. 33
3.2 Aediculae-fasader	s. 39
3.3 Statuer og dekorasjon	s. 48
3.4 Alter ego: Vedius-alteret	s. 60
3.5 Festivaler og festivitas	s. 65
4. Kulturer i kontakt, en fornemmelse av gresk identitet	s. 69
5. Konklusjon	s. 73
6. Litteraturliste	s. 74

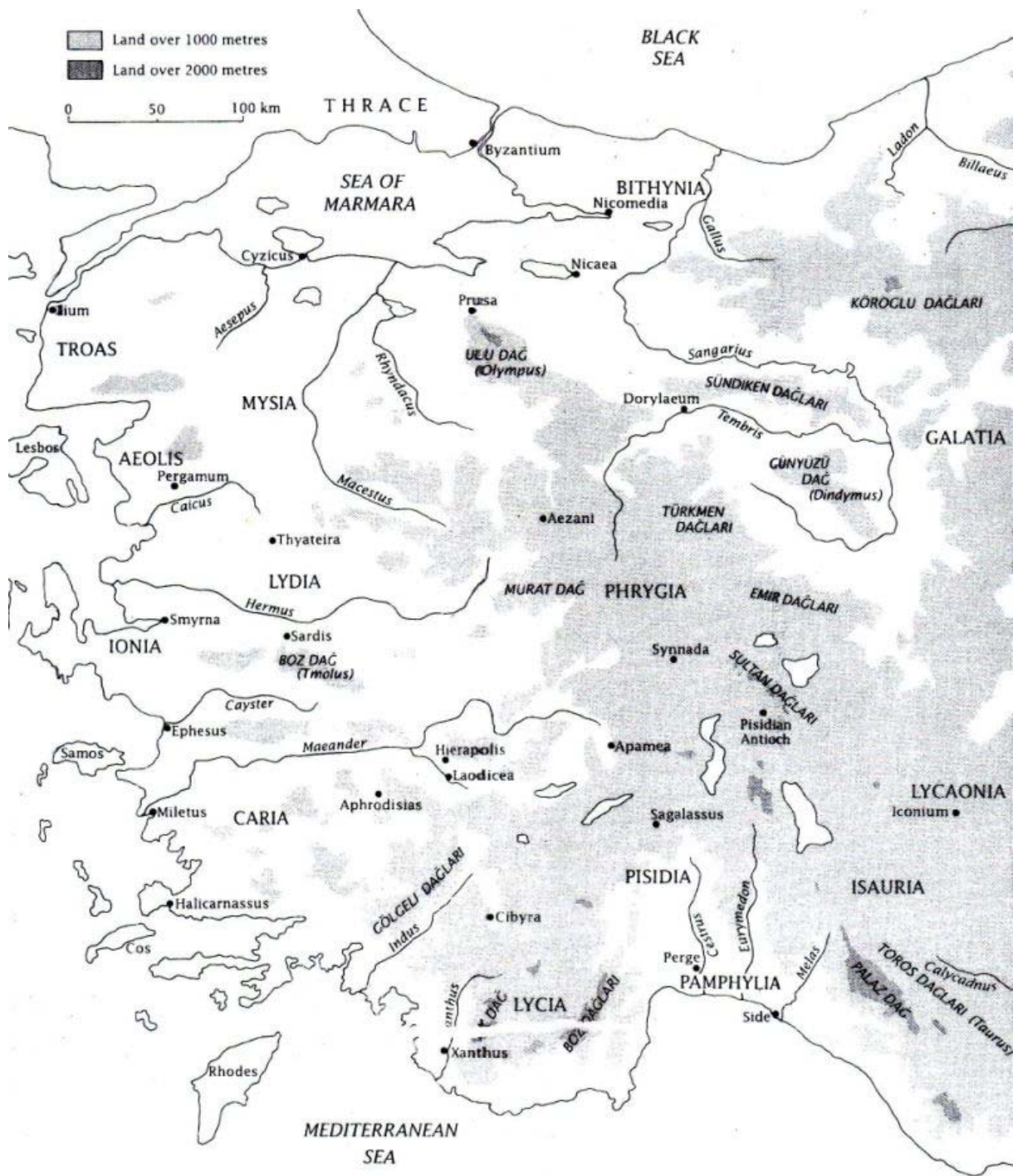

Fig. 1: Kart over Lilleasia (Mitchell 1995).

Ephesos

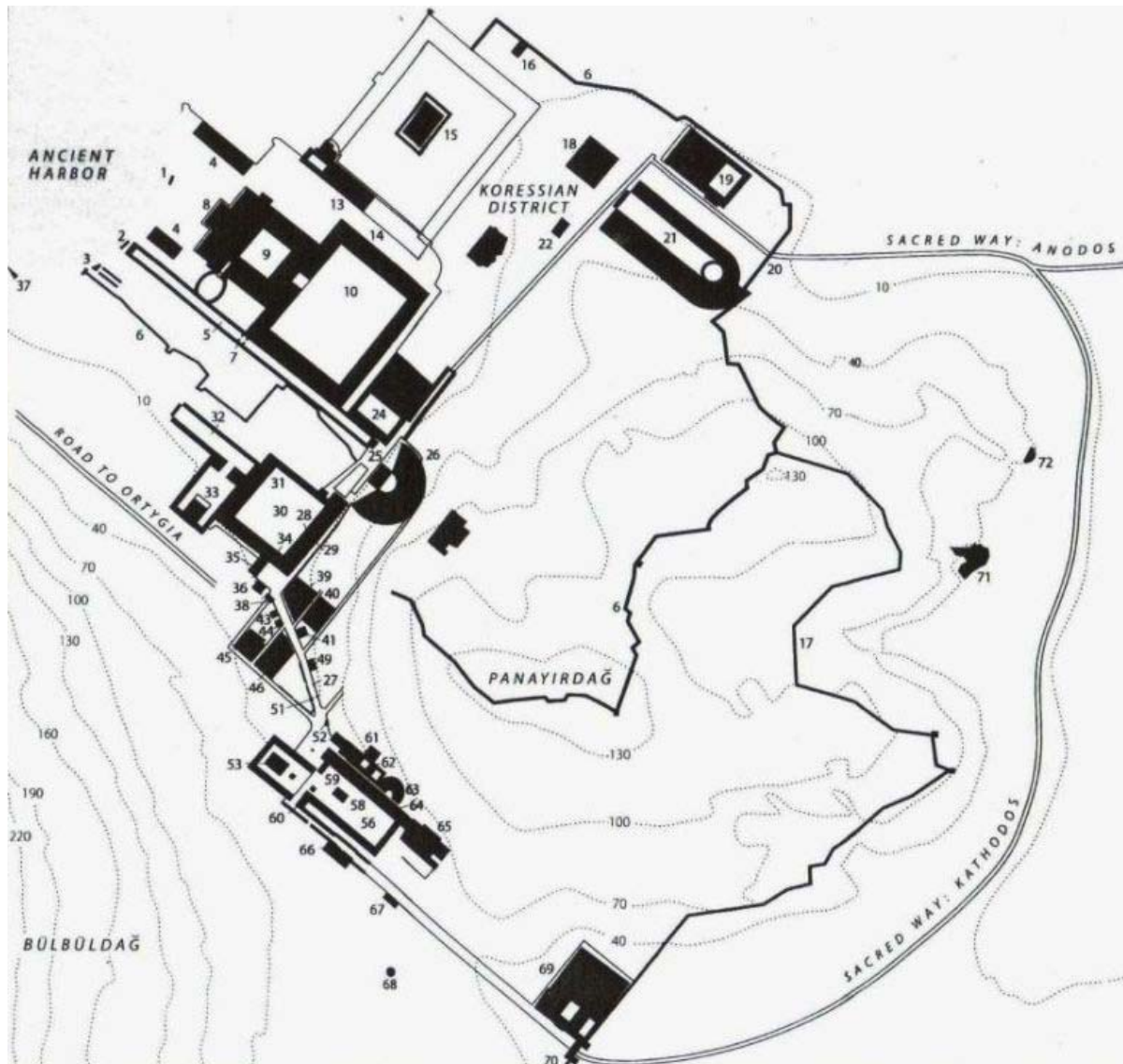

Fig. 2: Kart over Efesos (Scherrer:1995).

5. Arkadiane: Arcadius-gaten	49. Trajan-nymfeet
8. Havnegymnasiets badeblokk	53. Tempelet til de flaviske Sebastoi/Domitian-tempelet
9. Havnegymnasiets palestra	56. Statsagora (58. Guddommelig Caesar og Dea Roma-tempelet)
10. Xystoi eller Vediusgymnasiet	61. Prytaneion
15. Olympeion: Tempelet til Hadrian Olympios	63. Bouleuterion
19. Vediusgymnasiet	65. Øvre gymnasium
21. Stadion	69. Østgymnasiet
24. Teatergymnasiet	70. Magnesia-porten
26. Teateret	
27. Embolos/Kuretes-gaten	
35. Celsus-biblioteket	
40. Varius-badet/Skolastikia-badet	
43. Androklos-heroon	

1. Innledning med hypotese

Dette prosjektet omhandler i hovedsak de dekorerte marmorhallene (se forsideillustrasjon) i de lilleasiatiske badeanleggenes palestraer fra keisertiden. Årsaken til dette studiet er at flere forskere (Keil 1929a; Yegül 1982, 1992) har hevdet at disse marmorhallene er keiserkultområder, først og fremst på grunn av hallenes utførlige fasader, pyntet med marmorsøyler og statuer. Andre forskere har derimot stilt seg tvilende til en slik tolkning (Burrell 2006; Newby 2005). Hensikten med prosjektet er derfor å undersøke om dette virkelig var et keiserkultområde.

Keiserkult er et omdiskutert fenomen i Lilleasia. Hovedtemaet for diskusjonen er hvorvidt den sittende keiseren ble ansett som guddom eller ikke, det vil si en politisk eller religiøs skikkelse (Burrell 2004; Friesen 1993:142-150; Lozano 2007; Price 1980, 1984a). Disse dikotomiene fantes ikke i den gresk-romerske verden, der keiserkulten kan tolkes som kombinasjonen av religion og politikk (Gradel 2002). Et kunstig, moderne skille mellom religion og politikk har dermed blitt projisert keiserkulten. Keiserkult kan dokumenteres på tidlig stadium i Lilleasia, allerede under principatet til Augustus (Mitchell 1995:100). Det eksisterer en teori om at keiserkulten var inspirert av tidligere, hellenistisk herskerkult (Nilsson 1964), men denne teorien er omdiskutert (Mellor 2008; Price 1980; Wallace-Hadrill 1982). Samtlige teorier kompliseres ved at keiserkulten i Lilleasia omfattet ulike ritualer og agones (Price 1984b) – begivenheter som enkelte forskere mener fant sted i de lilleasiatiske badeanleggenes marmorhaller.

Efesos er et godt utgangspunkt for undersøkelser av marmorhallenes funksjon, fordi det er den eneste politen som har hele tre godt dokumenterte badeanlegg; Havnegymnasiet, Vadiusgymnasiet og Østgymnasiet. Fokuset på fenomenet har hittil vært relativt fragmentert, og det er ingen som har undersøkt arkitektur, interiør og funn sett under ett tidligere. Mitt studium av disse tre elementene gir dermed til sammen en bedre forklaringspotens sammenlignet med tidligere undersøkelser.

De tre efesiske badeanleggene har ulike dateringer. De ble bygget i perioden fra Domitian (81-96 v.t.) til Antoninus Pius (138-161 v.t.) og ble på senere tidspunkt utbedret. Badeanleggene har et vell av bygningstekniske detaljer og en kompleks bygningssammensetning, men de består hovedsakelig av to enheter; badeblokk og palestra. Badeanleggenes arkitektur antyder en kombinasjon av greske byggetradisjoner og romersk kulturell påvirkning, der badeblokken indikerer romanisering, mens palestraen henspiller på greske kulturtradisjoner og en kulturell plattform som reflekterer gresk identitet. Jeg vil derfor

separere det typisk greske (palestra) fra det romerske (badeblokk) og analysere disse enhetene separat fordi dette kan belyse marmorhallenes funksjon i badeanleggene. Markerer marmorhallenes keiserkultfunksjon i Efesos under keisertiden en romanisering av badeanleggenes palestra, etterkommeren til det greske gymnasium?

Det greske gymnasiums funksjon kan utledes fra ordets etymologi. Det var primært et sted hvor *gymnoi*, ungdom og menn uten klær, kunne utøve sport og trening (Forbes 1945:33). Betegnelsene ”gymnasium” og ”palestra” har vært brukt om de samme arkitektoniske og sosiale fenomenene (Glass 1988:161). Selv om det fantes et skille mellom disse to institusjonene i den gresk-romerske verden diskuterer ingen skriftlige kilder eksplisitt deres særegenheter og ulikheter. Ordenes etymologi indikerer at gymnasium var en generell term, mens palestra ble brukt mer spesifikt. Isidorus (xv, 2. 30) referer til gymnasium som et ”sted for generell trening”, mens palestra derimot indikerer spesielt brytetrening, som også var opphavet til navnet (Glass 1967:69-70). Begrepet palestra var avledet etymologisk av ordet *palaiein* (ring), opprinnelig en kamplass (Steskal 2003:228). Tre differensieringspunkter mellom gymnasium og palestra kan utledes: i) gymnasium var en offentlig bygning, mens palestra var privat; ii) palestra var tenkt å tjene *paides* (ungdom), mens gymnasium var reservert de eldre; iii) palestra var en spesialisert og distinktiv bygning. Den kunne være en integrert del av et gymnasium, men den kunne også eksistere som en selvstendig enhet. Gymnasium kunne derimot ikke eksistere uten en palestra. Palestraer med muligheter for løping var konstruksjonsmessig lik gymnasia, og et gymnasium kunne bestå av flere palestraer (Glass 1967:69-70; 1988:161-165). Palestraen var det mest distinkte arkitektoniske elementet i et gymnasium, og inneholdt rom for vasking, omklodning og undervisning (Winter 2006:118). Betegnelsen gymnasium ble trolig brukt om badeanleggene under keisertiden, jamført innskriften *IvE 438* fra Vadiusgymnasiet.

Under keisertiden anskaffet de greske polisene i øst badeanlegg, små bad, teatre, nymfeer etc. som urbane statussymboler. Også politisk og religiøst satte keiseren spor etter seg i Lilleasia: Det ble oppført keisertempler, rettigheter til keiserkult og tittelen *neokoros* ble tildelt. Neokoros er sammensatt av to ord, der neo- stammer fra *naos*, tempel og endelsen ”-koros” betyr ”å feie” eller ”å vedlikeholde”. Neokoros-embetet var variert og bestod både av plikter av religiøs karakter samt økonomiske og praktiske oppgaver i tempelet. Mange neokoroi utførte ofringer på vegne av byen. Embetet var prestisjefyllt og høyt ansett, og det er mulig at neokoros var tittelen som ypperstepresten brukte om sine praktiske og finansielle funksjoner (Burrell 2004:4-5). Begge kjønn kunne inneha embetet, men alle neokoroi jobbet i templer forbeholdt en guddom av sitt eget kjønn: Mannlige neokoroi så til templene

forbeholdt guder, kvinnene tjente gudinner. Neokoros blir ofte oversatt med ”tempelbetjent” både før og i hellenistisk tid (Friesen 1995:229-231).

Under keisertiden fikk neokoros endret betydning. Fra nå av henviste ikke termen lenger til embetspersoner, men til selve polisene hvor et provinsielt keisertempel var oppført. For eksempel gav Domitian Efesos tillatelse til å bygge et provinsielt tempel, noe som førte til at byen fikk tittelen ”annen-neokoros” (første neokoros var tidligere tilegnet Artemis). Annen-neokoros var egentlig første keiserlige neokoros. Neokoros var altså tilknyttet provinsial keiserkult (Friesen 1995:229-231). Price (1984b:65) mener at det var først under Hadrian at neokoros ble brukt mer vidtrekkende og ble en vanlig, offentlig tittel for en lilleasiatisk polis, som innehadde keisertempel og hvor provinsiale festivaler ble feiret. Neokoros som polistittel impliserte dermed at politen hadde en sterkere tilknytning til keiseren, men samtidig foregikk det intern rivalisering mellom de forskjellige polisene der keiserkulten stod sentralt. De tradisjonelle, greske gudene ble ikke tilsidesatt ved tilkomsten av keiserkult. Keiserens sidestilling med en spesiell guddom underbygget populariteten til den tradisjonelle kulten, og begge kultene ble praktisert side om side. Dette tette båndet kan også sees i henhold til neokoros sin status. Dette vises i Efesos, der skytsgudinnen Artemis og Caracalla ble jevnbyrdig representert på mynter, slått etter byens tredje neokoros-tittel. Myntene fremstiller en ofrende keiser sammen med skytsgudinnen (Dignas 2002:137).

Keiser Trajans (98-117 v.t.) bemerkning ”De små grekerne elsker gymnasia...” (Plinius, Brev, 10.40) omhandlet badeanleggene som var arkitektoniske kreativetsbragder, og store urbane sentra som joniske Efesos hadde et eller flere av dem (Hanfmann 1975:48). Inge Nielsen (1990a:105) har katalogisert ti badeanlegg fra Lilleasia (Fig. 1): Aizanoi; Alexandria Troas; Afrosias; Havnegymnasiet, Vediusgymnasiet, Østgymnasiet og Teatergymnasiet i Efesos; Hierapolis; Magnesia; Sardis.

Efesos var en av de største, rikeste og mest prominente byene i provinsen Asia (Burrell 2004:59). Under byggehøykonjunkturen og samfunnets generelle velstand i perioden fra Domitian til Antoninus Pius inneholdt det romerske Efesos havn, bad, brolagte gater (som Arkadiane og Embolos), stadion, teater, to agoraer, to neokoros-templer, templer, nymfeer, akvedukter, monumentale byporter, bibliotek, *heroon*, *bouleuterion*, *prytaneion* osv. Foruten de fysiske restene etter byens bygninger og monumenter har den store byggeaktiviteten blitt dokumentert gjennom mange dedikasjonsinnskrifter (Scherrer 1995:8-15; 2001:74).

I motsetning til for eksempel Roma, der byggeaktiviteten stort sett ble igangsatt og finansiert på keiserlig initiativ, var bildet i Lilleasia noe annerledes. Her ble militære anliggender og noe sivil byggingaktivitet finansiert av keiseren. På en spasertur i Efesos, for

eksempel fra Magnesia-porten og ned Embolos og Arkadiane mot havnen, ville keiserlige arkitekturfremstillinger ha vært godt synlig på stort sett alle offentlige bygninger, liksom i Roma (MacDonald 1986:219-220). Hovedtyngden av byggingen skjedde imidlertid på privat og lokalt initiativ (Mitchell 1987). Dette fenomenet har fått betegnelsen *euergetisme* (Veyne 1990).

1.1 Teori og metode: Gresk identitet i en romersk verden

Gymnasia var en del av den greske materielle kulturen, og de var viktige kultur- og samfunnsinstitusjoner i Hellas og Lilleasia (Forbes 1945; Nielsen 1990a; Yegül 1992). Enkelte aspekter ved materiell kultur er identitetsskapende (Jones 2005:120). Gymnasia representerte det typisk greske. Institusjonen reflekterer gresk, kollektiv identitet, herunder også sosial og kulturell identitet. Sosial og kulturell identitet kan i gymnasia og badeanlegg underbygges arkeologisk, der jeg kaller sosial og kulturell identitet for kollektiv identitet i stedet for etnisitet, hvor sistnevnte har ulike negative konnotasjoner (Insoll 2007; Jones 1996, 2005). Identitet og språk henger nøye sammen. Grekerne beholdt sitt eget språk i de østlige provinsene under romersk hegemoni, i motsetning til andre provinser hvor latin var det dominerende språket. Til tross for de mange uttrykkene for gresk identitet i Lilleasia er det likevel ikke uproblematisk å hevde at samfunnene dermed var greske under keisertiden: Det arkeologiske og epigrafiske materialet representerer som oftest overklassen, en liten del av befolkningen (Mellor 2008). Det er likeledes epigrafisk bevist en utstrakt bruk av tospråklige innskrifter i området (Kearsley 1999, 2001). Hvor gresk var da egentlig befolkningen i Lilleasia?

Gresk identitet og kultur under keisertiden kan relateres til betegnelsen ”fortidsbesettelse” eller ”samfunnsrindring” i de greske provinsene (Alcock 2001:323). Fenomenet omfattet Annen sofistikk (Woolf 1994:125), en bevegelse som oppstod på begynnelsen av det andre århundre v.t. og bestod av greske sofister som søkte å gjenopplive det attiske språk og filosofi (Alcock 2001:329). Som konsekvens av den greske kulturs opphøyde status i keisertiden forsøkte polisene å konstruere genetiske bånd mellom seg selv og de gresklassiske byene som Sparta og Athen, blant annet gjennom grunnleggelsesmyter. Et medlemskap i Hadrians Panhelleniske union bekreftet en polis’ eventuelle greske opphav (Woolf 2003:97), selv om det kan argumenteres for en romersk konsolidering ved å annektere den kulturelle hovedstaden, Athen (Preston 2001:86-87). De større byene i Lilleasia, som Efesos, Milet og Pergamon, fikk likevel ikke innpass i den Panhelleniske union, til tross for

sitt greske opphav (Newby 2003:194). I kjølvannet av den greske fortidsbesettelsen økte antallet agones; idrettsleker som var en del av offentlige festivaler. Festivalene var både nært tilknyttet greske gymnasia og bidro til å fremheve statusen til keiseren og lokaleeliten i de østlige provinsene (van Nijf 2001:334). Andre indikatorer på fortidsbesettelse var offentlige polisseremonier (Rogers 1991), ritualer assosiert med keiserkult (Price 1984b), symposia (Woolf 2003:97), *paideia* og *neokoros* (Burrell 2004; Friesen 1995).

Spredningen av romerske bad indikerer romanisering av provinsene (Woolf 1994:127). Romanisering er en moderne standardterminologi som impliserer en toveisprosess hvor greske kulturelle verdier først ble absorbert av romerne (hellenisering) og deretter spredt gjennom romersk okkupasjon av det vestlige Middelhav (romanisering) (Wallace-Hadrill (2008:9-10). Romaniseringsbegrepet innebærer også i hvilken grad og om hvor vidt provinsenes lokalbefolkning sin kultur og identitet ble assimilert av romersk kultur (Huskinson 2000:21). Romaniseringsbegrepet er omdiskutert (Huskinson 2000; Miles 2000:56; Wallace-Hadrill 2008) og kontroversielt for de østlige provinsene (Woolf 1994:121). Hvor romanisert var egentlig Romerriket (Dodge 1990:108)? Enkelte forskere har hevdet at det aldri var noen romanisering av de østlige provinsene (Huskinson 2000:21), men romerske bad og gladiatorkamper kan tyde på det motsatte (Woolf 1994:126-127).

Romersk arkitektur er et felt som kan bidra til å avklare den kulturelle påvirkningen av provinsene. Innslag av bygningsformgivning, konstruksjonsmaterialer og byggeteknikk i Roma sammenlignes med provinsenes. En romaniseringsanalyse bør inkludere en undersøkelse om hvorvidt provinsenes arkitektur ganske enkelt imiterte romersk praksis eller om den var selvstendig innovativ. Bading spilte en betydningsfull rolle i det romerske sosiale livet, og senere også i provinsbyene. Badene er således romaniseringsindikatorer (Dodge 1990:108-112). Studier av både offentlig og privat arkitektur i de greske områdene under romersk herredømme har økt bevisstheten om at arkitekturen baserte seg på et bredt spekter av stilistiske og tekniske innflytelser, blant dem italiske og romerske modeller. Sett fra et romersk synspunkt var det mange ting som forble uforanderlig under deres kontroll over østprovinsene: Gresk fortsatte å være språket for høykultur og administrasjon; grekerne selv opprettholdt fortidskontinuiteten til Hellas mens romersk litterær kultur og utdanning generelt ble oversatt. Det fantes likevel unntak: Gladiatorkamper, store villaer og badeanlegg – alle produkter av euergetisme. Generelt sett er det vanskelig å akseptere at man noensinne oppnådde kulturell likevekt mellom gresk og romersk kultur. Efesos' elite hadde eksempelvis både tilstrekkelig kontakt med romerne og økonomiske midler til å anskaffe seg det de begjærte av romersk kultur. Grekerne motsatte seg heller ikke romerske skikker som innebar

fordeler for dem: Konkurrerende euergetisme – sivil og kultisk storslåtthet og fremhevelse av personlig status og identitet gjennom tilegnelsen av kostbare eiendeler – var slike fordeler. Disse innretningene var vanlig både i vest og øst, men grekerne brukte dem for å forbli greske (Wolf 1994:116-117) og dermed opprettholdt de sin greske identitet. Før keisertiden var karakteristikkene for status til en gresk polis, dens fordring om selvstendighet og selvstyre; under keisertiden ble nøkkelen til høystatus dens offentlige bygninger (Mitchell 1990:189).

Som en konsekvens av ulike synspunkter på romaniseringsbegrepet har begrepet *kreolisering* oppstått som et instrument for å revurdere de kolonisertes kultur. Kreoliseringsteorien går ut på at koloniserte mennesker, heller enn å adoptere kolonimaktens kultur uavkortet, danner seg sin egen kultur som er en blanding mellom deres egen tradisjonelle kultur og kolonimaktens. Dette fenomenet kalles også hybriditet, og det har fått en fremtredende plass innen postkoloniseringsstudier. Begrepet gir et mer nyansert bilde av kolonisering: I stedet for å mene at innfødte ble påtvunget kolonimaktens skikker ovenfra og ned slik romaniseringsbegrepet hevder, sier kreoliseringsteorien både at kolonistene ofte ikke ødela eksisterende kulturer, og at de koloniserte hverken var passive ofre eller opprørere mot kolonimakten. I stedet fikk de innfødtes viktige kulturelle skikkelser leve videre i en ny kultur, og en tredje kultur ble skapt gjennom delvis tilegnelse og nedbrytning av kolonistkulturen. Imidlertid er også kreoliseringsteorien omdiskutert, i dette tilfellet fordi teorien forutsetter at Roma ønsket å undertrykke provinsbefolkningens kultur. Dette var ikke tilfelle, tvert i mot fremmet romerne lokale, opprinnelige kulturer (Wallace-Hadrill 2008:11).

Badeanlegg, formgivning og arkitektur i Lilleasia var resultat av fusjonen mellom gresk og romersk kultur og kan derfor defineres som hybrider. Jeg bruker derfor kreoliseringsteorien i tillegg til romaniseringsbegrepet som teoretisk rammeverk i undersøkelsen for å oppnå en bedre forståelse av fenomenet badeanlegg. Prosjektets metode er å utføre en komparativ analyse av badeanleggenes palestraer, med hovedvekt på marmorhallenes arkitektursammensetning, interiør og funn. Siden periodens og områdets arkitektur generelt fremtrer i hybridform er det hensiktsmessig å sammenligne marmorhallenes arkitektur med samtidige badeanlegg og tilsvarende monumentalarkitektur både fra Hellas og Lilleasia. Jeg har altså valgt å plassere marmorhallene i en større arkitektonisk kontekst.

Dersom marmorhallene var arena for praktisering av keiserkult eller kult generelt, vil dette fremgå av ulike funn tilknyttet kultaktivitet, som for eksempel altere, statuer, innskrifter etc. Prosjektet analyserer empirien og arkitekturen med begrepene romanisering og kreolisering. Det vil bli lagt vekt på badeanleggenes greske kulturarv, palestraen, i analysen,

og jeg har derfor sammenlignet marmorhallene med den greske prototypen Nedre Gymnasium i Priene. I tillegg har jeg analysert badeblokkens arkitektur med henblikk på romersk kulturell påvirkning for å oppnå en bredere forståelse av fenomenet badeanlegg.

1.2 Forskningshistorie

I 1863 igangsatte John Turtle Wood (1975 [1877]:vii) et elleve år langt prosjekt med registreringer og utgravninger i Efesos. Wood var mest opptatt av byens greske opprinnelse, og hans hovedmål med arbeidet var å finne Artemistempelet. I sin publikasjon fra 1877 beskrev han og tegnet Efesos' synlige bygningsrester samt kopierte innskrifter han fant. I løpet av letingen etter tempelet grov han mange prøvesjakter i området til "Det store gymnasium", Havnegymnasiet, hvor han undersøkte dets fundament med mer. Mange av de tidligere besøkende i byen trodde gymnasiet enten var Artemistempelet eller templets fundament. I gymnasiet fant Wood en stor hall med vegger bygget av murstein og bekledd med marmor. Små marmorsøyler og nisjer med statuer av blant andre Afrodite og Hermes, prydet alle sidene av hallen (Wood 1975:27-34).

Wood undersøkte også Vediushgymnasiet, som han mente kunne være et tyrannpalass på grunn av dets fundamenteringslikheter med Hadrians Villa i Tivoli, og ikke et gymnasium som en faktisk før hadde antatt (1975:98). Wood beskrev også det han kalte *Opistholeprian-gymnasium* eller *thermae*, som senere fikk tilnavnet Østgymnasiet (1975:102-103).

Opistholeprian-gymnasiet var opprinnelig en betegnelse Edward Falkener (2003 [1862]) hadde brukt under sine undersøkelser av Efesos noen år før Wood. Wood (1975:101) antok at det som senere fikk navnet Teatergymnasiet var et *prytaneion* eller *curia*.

Siden 1895 har østerrikere stått ansvarlig for utgravningene i Efesos. Dette året startet et team under ledelse av Otto Benndorf og Rudolph Heberdey å undersøke Efesos. Teamet igangsatte utgravninger ved Efesos' havneområde der Havnegymnasiet ligger (Benndorf 1897:55). Året etter fortsatte utgravningene der under ledelse av Rudolph Heberdey (1898). Det var tydelig ut i fra den tidligste, foreløpige planskissen (Benndorf 1897:61-62) over Havnegymnasiet at østerrikerne hadde funnet tre ulike bygningsenheter, som de tolket som propylé; palestra, "Store gymnasium"; badeblokk og "den hellenistiske havnen"; gymnasium (Benndorf 1897:62-64). Palestraen ble totalutgravet rundt år 1900. Deler av badeblokken og gymnasium ble påbegynt utgravet i samme periode, men arbeidene ble aldri fullført. Kun en lettere undersøkelse og registrering ble senere gjennomført av badeblokkens daværende

synlige rester, med bakgrunn i erfaringene gjort ved tidligere utgravninger av andre badeanlegg i byen (Keil 1933:15-16).

Under utgravningene ble det avdekket blant annet en stor sal (Woods hall), som på bakgrunn av sin kostbare marmorbekledning fikk tilnavnet *Marmorsaal*, marmorhall. Hallen ble først antatt å tilhøre et agora fra keisertiden (Heberdey 1898:71-72), men viste seg senere å være palestraen som tilhørte Havnegymnasiet (Keil 1933:20).

I perioden fra 1897 til 1913 ble arbeidet med Havnegymnasiet og resten av byen utført mer eller mindre under ledelse av Heberdey. Josef Keil overtok ansvaret etter Heberdey i perioden 1926 til 1953 (Alzinger 1972:177). Keil (1929a; 1929b) publiserte utgravningsrapporter etter det uferdige arbeidet med Vadiusgymnasiet, som han først kalte Stadiontermene. Keil fant rester etter basseng, samt deler av palestraen, og kunne fastslå at det var et badeanlegg. Siden anlegget syntes å være symmetrisk, kunne Keil utarbeide en foreløpig grunnskisse over anlegget (Keil 1929a:25-26). Keil (1929a) mente, på grunnlag av et alter- og innskriftsfunn i Vadiusgymnasiets marmorhall, at dette rommet hadde vært åsted for praktisering av keiserkult, og han gav derfor rommet betegnelsen *Kaisersaal*, heretter kalt keisersal, selv om uttrykket er både misledende og anakronistisk (Burrell 2006:459). Fra 2000 ble Vadiusgymnasiet undersøkt på nytt og en brukskronologi over anlegget ble senere opprettet (Steskal og Ladstätter 2004:247).

Keil (1932; 1933) ledet også arbeidene med utgravningen og dokumentasjonen av Østgymnasiet, som aldri ble fullført (Steskal 2003:232). Keil fikk likevel utarbeidet en planskisse over anlegget (Keil 1933:7-8).

Franz Miltner koordinerte utgravningene i byen fra 1954 til 1959 og utgav et oversiktsverk, *Ephesos. Stadt der Artemis und des Johannes*, i 1958, som også omhandlet badeanleggene. Fra 1960 til 1972 hadde Wilhelm Alzinger (1972:178-179) ansvaret for Efesos, og han publiserte et nytt oversiktsverk over byen; *Die Ruinen von Ephesos*. Hverken Miltner eller Alzinger hadde noen innsigelser mot keisersal-hypotesen. Maria Aurenhammer (1990) har katalogisert ulike statuer fra Efesos, inkludert enkelte fra badeanleggene.

I 1998 hadde de østerrikske utgravningene i Efesos 100-års jubileum. I hele denne perioden har østerrikerne publisert artikler og utgravningsrapporter, som også har omhandlet badeanleggene, fra Efesos i *ÖJh*.

Janet DeLaine (1988) hevdet for over tyve år siden at studiet av romerske bad i lengre tid har blitt forsømt. Standardreferansen hadde stadig vært D. Krenckers (1929) katalogisering av bad som DeLaine mener er foreldet. Andre har publisert verker om bad etter Krencker og

plassert dem i en sosial kontekst, men disse verkene er ifølge DeLaine (1988:12) utilstrekkelige, blant annet gjelder dette Erika Brödnerns (1983) publikasjon.

I den senere tid har det imidlertid blitt utgitt flere og mer mangfoldige studier om bad. Hubertus Manderscheid (1981) har katalogisert og analysert badenes statuer fra store deler av Romerriket. Fikret Yegül (1992) har studert bad og badeanlegg i både Lilleasia og resten av den romerske verden med vekt på arkitektur og plassert dem i en større sosial og historisk ramme. Garrett Fagan (1999) har gitt en dyptgående studie av badenes samfunnsrolle, mens Andrew Farrington (1987) har studert badebygging med fokus på badeanlegg i Lilleasia. Inge Nielsen (1990a/b) har katalogisert et stort antall bad fra hele Romerriket og hun har i tillegg gitt en god oversikt av badenes historie og kronologi. I tillegg til dette finnes det, i takt med utgravings- og registreringshyppigheten siden Krenckers tid, en stor mengde detaljerte enkeltpublikasjoner om bad fra spesifikke byer og områder tilhørende Romerriket generelt. De særegne badeanleggenes arkitektur og utforming – spesielt keisersalen – i Lilleasia generelt og Efesos spesielt, har i senere tid fått ny oppmerksomhet (for eksempel Burrell 2006; Friesen 1993; Newby 2005; Price 1984b; Steskal 2003; Yegül 1982). Oppmerksomheten omkring keisersalen skyldes hovedsakelig keiserkult-hypotesen.

2. Badeanleggenes arkitektur

For å oppnå en helhetlig oversikt over badeanleggene i Efesos er en arkitektonisk redegjørelse viktig. Jeg vil i det følgende studere de arkitektoniske fellesnevnerne for badeblokkene og palestraene og analysere avvikene. Badeanleggenes beliggenhet, mål, dateringer, sammensetninger og funn beskrives og diskuteres likeledes. Jeg legger størst vekt på de tre badeanleggenes palestraer og keisersaler fordi disse er viktige i henhold til hypotesen om hvorvidt badeanleggene var arena for keiserkult og dermed danner grunnlaget for den komparative analysen.

2.1.1 Havnegymnasiet (Fig. 3)

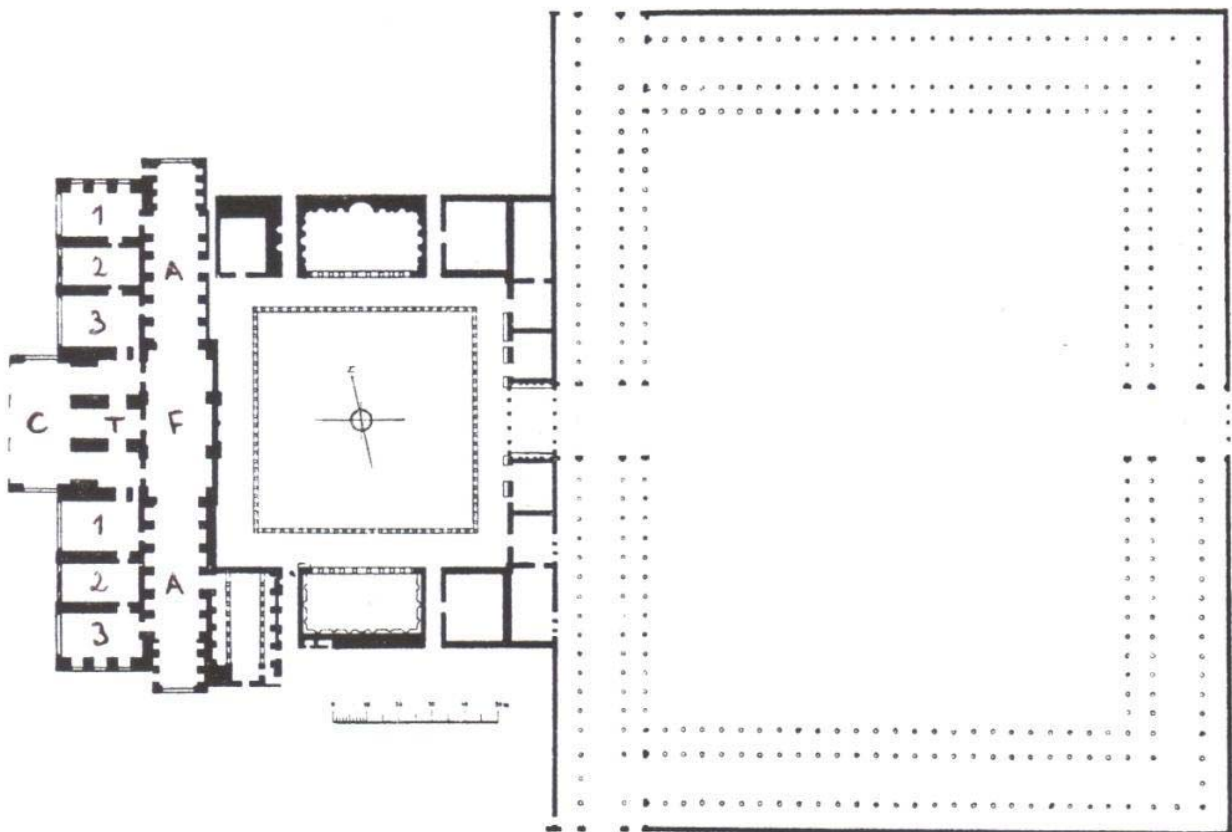

Fig. 3: Havnegymnasiet fra vest mot øst: Badeblokk, palestra og Verulanushallen (Alzinger 1972:108).

Havnegymnasiet ligger i den nordvestre delen av Efesos (Fig. 2, nr. 8, 9 og 10). Byens havneområde befinner seg lenger mot vest, Hadrians *Olympeion* (Fig. 2, nr. 15) i nord og (prosesjons)gaten Arkadiane (Fig. 2, nr. 5) i sør. Havnegymnasiet består av tre distinkte, men sammenhengende enheter; badeblokk (lengst i vest: cirka 70 x 160 meter (Alzinger

1970:1609)), palestra (et kvadratisk peristyl på 90 x 90 meter (Steskal 2003:231)) og *xystos* (en firesidet stoa på 200 x 240 meter (Keil 1933:21)). Alle enhetene deler samme sentrale øst-vest-akse på cirka 360 meter (Brödner 1983:56). Havnegymnasiet er det største badeanlegget i Efesos.

Ulike tolkninger har versert om dateringen av anlegget. Med referanse til innskriften *IvE* 427 daterte Benndorf (1897:65) konstruksjonen av palestraen, eller muligens en reovering av den, til Hadrians keiserperiode (117-138 v.t.). Derimot fantes også innskriften *IvE* 508, som ifølge Benndorf indikerte at deler av palestraen, som egentlig tilhørte badeblokken, stammet fra Domitians tid. Keil (1933:18-19) argumenterte for en mulig datering til Caracallas keisertid (211-217 v.t.) basert på arkitektoniske fragmenter funnet i badeblokken.

Både Miltner (1960:35) og Friesen (1993) daterer badeblokken til domitiansk tid på grunnlag av *IvE* 508. Selv om Alzinger (1970:1611) støtter denne dateringen, utvider han den til hele badeanlegget. Siden badeblokken var en integrert del av anlegget, måtte alle tre enhetene ha vært både planlagt og bygget under samme prosjekt. Furio Fasolo (1962:34) derimot mener at anlegget ikke kunne ha vært ferdigstilt før tidligst under Hadrian. Lutgarde Vandeput (1997:38) daterer badeblokken stilistisk på grunnlag av komposittkapitelene (Fig. 7) til hadriansk tid.

En innskrift funnet i gymnasium, *IvE* 430, navngir donatoren av enhetens marmorkledning, og har derfor resultert i både enhetens moderne betegnelse, ”Verulanushallen”, og en hadriansk datering (Friesen 1993:122). På grunn av denne innskriften har enkelte tvilt på domitiansk datering av hele anlegget (Fasolo 1962). Utgravningsrapportene viser derimot at marmorkledningen var del av en senere ombygging, fordi den indikerer en gulvhøyde over det originale gulvet (Heberdey 1904:42-43).

En ytterligere innskrift, *IvE* 518, tyder også på domitiansk datering av Verulanushallen. På dette grunnlaget mener Friesen (1993:122-123) at hele Havnegymnasiet burde dateres til Domitians keisertid, selv om enkelte deler av komplekset muligens tok lengre tid å fullføre (Fasolo 1962:34-38). Martin Steskal (2003:231) mener at alle tre enhetene ble bygget samtidig under Domitian og senere renovert. Dette er mest sannsynlig siden to av de tre enhetene, badeblokken og Verulanushallen, har funn av innskrifter fra Domitians keiserperiode. Badeanlegget ble restaurert og muligens ombygget under keiserne Constantius II (337-361 v.t.) og Constans (337-350 v.t.) (Manderscheid 1981:86).

Det er mest sannsynlig at byggingen av Havnegymnasiet kan dateres til Domitians tid siden både badeblokken og Verulanushallen, som var plassert på hver side av palestraen,

trolig kan dateres til denne perioden. Siden anlegget har et helhetlig preg er det lite sannsynlig at palestraen er yngre enn de to andre enhetene. Senere renoveringer (*IvE* 430) av et bygg i denne størrelsesorden er naturlig, både på grunn av hyppig bruk som genererer slitasje og på grunn av naturpåvirkninger, som for eksempel jordskjelv. I forbindelse med slike renoveringer eller dekorasjonstilføyelser som statuer og marmorkledning, kunne lokale, fremtredende og bemidlede personligheter fremheve sitt navn og sin samfunnsposisjon. Byggherren(e) til hele, eller deler av, selve anlegget er ikke kjent.

2.1.2 Vadiusgymnasiet (Fig. 4)

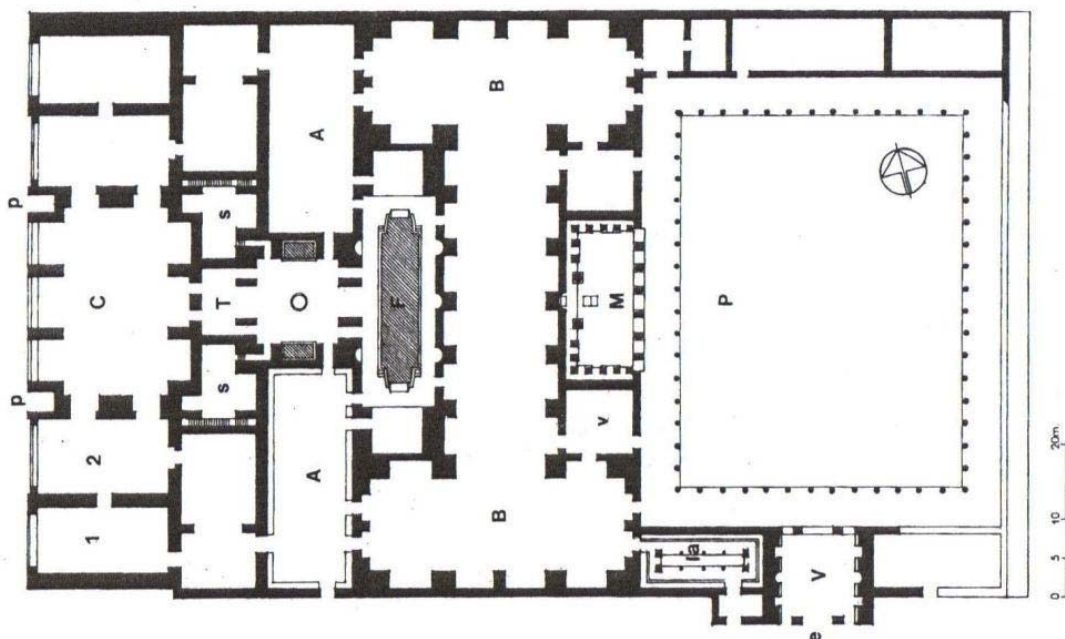

Fig. 4: Plantegning av Vadiusgymnasiet (Yegül 1992:284).

Vadiusgymnasiet ligger plassert inntil bymuren (Fig. 2, nr. 19), ovenfor stadion (Fig. 2, nr. 21), helt nord i byen. I motsetning til Havnegymnasiet som har tre enheter, har Vadiusgymnasiet kun badeblokk og palestra (P) med peristyl, med totale mål på 135 x 75 meter. Sammenlignet med Havnegymnasiet er begge enhetene noe mindre (Alzinger 1970:1615). Anleggets hovedakse er orientert øst-vest (Ward-Perkins 1981:292).

På grunn av innskriftsfunn fra badeanlegget, *IvE* 431 og 438, er personen som beordret byggingen av Vadiusgymnasiet kjent. Innskriften *IvE* 438 opplyser at Publius Vadius Antoninus, sammen med sin kone Flavia Papiane, bygget *gymnasion*, [...] γυ[μν][ασιον] [...] ανεθηκεν [...], i prokonsulatet til L. Antonius Albus. Det er usikkert om *gymnasion* refererer

til hele badeanlegget eller kun palestraen. Innskriften vies blant annet til Antoninus Pius, som gir en sikker datering av bygningen til *terminus ante quem* 161 v.t. Den mer presise dateringen av prokonsulatet til L. Antonius Albus derimot, og dermed implisitt innskriftenes eksakte datering, er omstridt (Dillon 1996:269). Glenn Warren Bowersock (1968:294) mener at Albus var prokonsul i årene 160/61 v.t. Werner Eck (1972:17-23) mener derimot at Albus innehadde prokonsulatembete i årene 146/148 v.t. – dette synet støttes av Angela Kalinowski (2002:121). Manderscheid (1981:88) antyder at gymnasiet sannsynligvis var ferdigstilt i årene 147-149 v.t. Det er altså slik at den eksakte dateringen varierer mellom forskerne, men de er alle enige om at bygget stammer fra Antoninus Pius' keiserperiode, som Keil (1929a:29) tidligere hadde antatt.

I motsetning til Havnegymnasiet, der enkeltpersoner var kjent fra innskifter, kan hele Vediusgymnasiet med stor sannsynlighet tilskrives Publius Vedius Antoninus. Vedius var en kjent personlighet og velgjører i Efesos og hadde sterke bånd til keiserfamilien (Kalinowski og Taeuber 2001; Dillon 1996).

2.1.3 Østgymnasiet (Fig. 5)

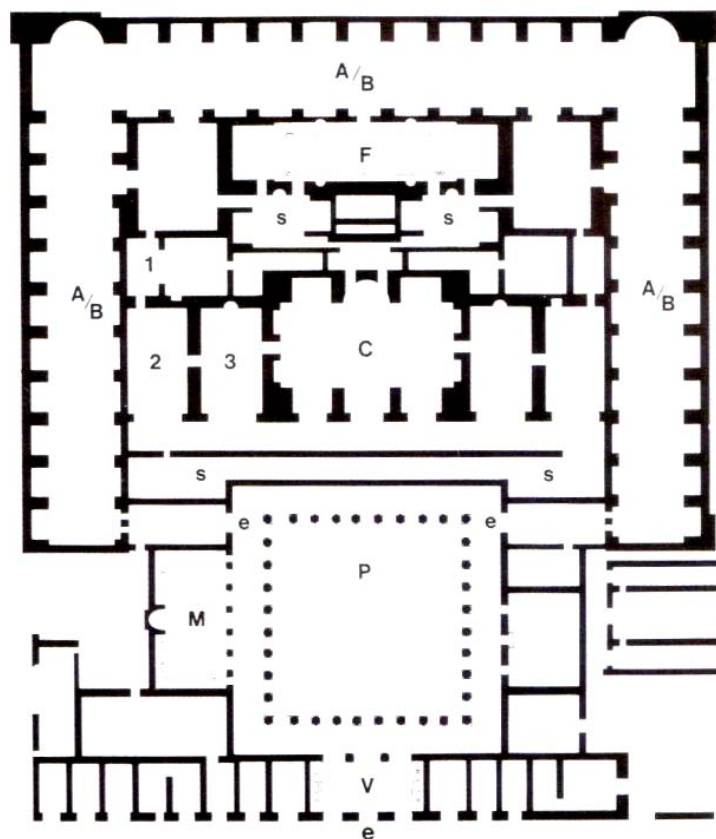

Fig. 5: Plantegning av Østgymnasiet (Yegül 1992:280).

Østgymnasiet ligger inntil Magnesiaporten (Fig. 2, nr.70), helt sør-vest i byen (Fig. 2, nr.69). Anlegget består av en stor badeblokk og palestra (P). Badeblokkens kjerne har målene 75 x 50 meter, omkranset av en 16 meter bred U-formet hall. Palestraen har peristyl og er relativt liten i forhold til de to andre badeanleggene, de ytre målene er 37 x 43 meter. Anleggets hovedakse er orientert nord-sør (Alzinger 1970:1613).

Det finnes ingen innskrifter som eksplisitt daterer Østgymnasiet og dette har følgelig medført ulike dateringssynspunkter. Keil (1932:26-32) argumenterte for at anlegget ble fullført i første halvdel av det 2. århundre v.t., mens enkelte endringer av palestraen ble utført mot slutten av samme århundre. Ut i fra et meget kort innskriftsfragment som ble datert til slutten av 2. århundre v.t., *IvE* 439, samt tolkninger fra utgravningen, mente Keil (1933:10) at palestraen ble ombygget i denne perioden. Dette har blitt tilbakevist av Sheila Dillon (1996:272), som mener at innskriftsdateringen til Keil har blitt utført på feil premisser. Fasolo (1962:38) daterte igangsettelsen av bygget, ut i fra badeblokkens byggeteknikk, til 1. århundre v.t. og arbeidene ble sannsynligvis avsluttet på midten av 2. århundre v.t.

Steskal (2003:232) mener at likhetene med Teatergymnasiet (Fig. 2, nr. 24) i byggeteknikk og form tyder på at Østgymnasiet og Teatergymnasiet var samtidige – Teatergymnasiet er datert til cirka 135 v.t., og tyder dermed på at Østgymnasiets badeblokk kan dateres til første halvdel av 2. århundre v.t. Palestraen var muligens enten tilføyd eller ombygd i andre halvdel av 2. århundre v.t. Frem til nye arkeologiske undersøkelser av anlegget eventuelt gir svar på dateringen, vil byggetidspunktet forbli uvisst.

Keil (1932) tolket *IvE* 439 slik at den efesiske sofisten Flavius Damianus var Østgymnasiets byggherre og donator, men dette er høyst usikkert (Dillon 1996; Newby 2005:240). Herodes Attikus har også blitt foreslått som Østgymnasiets donator. Robert Koldewey (1884) studerte badeanlegget i Alexander Troas og tolket likhetene med Østgymnasiet og innskrifter fra byen dithen at Alexander Troas badeanleggs byggherre, Herodes Attikus (101-177 v.t.) også kunne stå bak Østgymnasiet. A. C. G. Smith (1979) tolket de samme likhetene mellom anlegget i Alexander Troas og Østgymnasiet til å bety at Herodes Attikus derimot fant inspirasjon fra den efesiske bygningen. Han argumenterte videre for at den samme arkitekten muligens har blitt brukt og at Herodes kanskje også har bestilt byggingen av Østgymnasiet. Det finnes likevel ingen epigrafiske bevis som assosierer Herodes med byggingen av Østgymnasiet. Siden det ikke finnes en sikker datering for begge badeanleggene, er det vanskelig å vite om Herodes stod bak disse bygningene finansielt (Tobin 1997:329).

2.1.4 Oppsummering

Bortsett fra Havnegymnasiet med sine tre enheter har generelt sett alle anleggene hovedkomponentene badeblokk og palestra med peristyl, men de varierer i datering, orientering, grunnplan og størrelse. Planmessig er alle badeblokkene helt ulike, mens palestraene følger en nokså lik mal. Dette kan tyde på eksperimentering innen bygging av badeblokker, som igjen kan bety at romerske bad var forholdsvis nye i Efesos. Til sammenligning følger keisertermene i Roma et nokså uniformt arkitekturskjema. En badeanleggskronologi er vanskelig å opprette, men Havnegymnasiet er eldst. Østgymnasiet og Vadiusgymnasiet ble muligens bygget på samme tid, mens Østgymnasiets palestra trolig ble ombygd mot slutten av det andre århundre v.t. Alle badeanleggene er høyst sannsynlig finansiert på lokalt, privat initiativ og var dermed et produkt av datidens euergetisme.

2.2 Badeblokkene

Havnegymnasiets badeblokk, med sine 11.000 m², var den største enheten sett i forhold til de to andre anleggene; Østgymnasiet: 8.200 m² og Vadiusgymnasiet: 6.400 m². Badeblokken (Fig. 3) var hovedsakelig delt opp i to parallelle soner, en varm (C/T/1, 2, 3) og kald sone (F/A) (Alzinger 1970:1906). Den vestre, ytre varmsonen bestod av en rekke med tønnehvelvede og rektangulære oppvarmede haller (1, 2, 3) for bading og svetting, hvis senter ble fremhevet av et utstikkende caldarium (C) med nisjer. Tepidarium (T) lå i senter av rekken tilknyttet caldarium, og hadde gjennomgang til frigidarium (F). Den østre, indre kaldsonen var parallell til den ytre rekken og repeterte den strukturelle rytmen. I senter av den kalde sonen var det plassert en stor hall med frigidarium (20 x 45 meter) som ble flankert av to apodyteria (A) ytterst og servicerom, det vil si rom med ulike funksjoner, i mellom (Yegül 1992:272-273).

Vadiusgymnasiet og Østgymnasiet sine badeblokker kan derimot deles i tre soner (Fig. 4 og 5). Rekkefølgen i Vadiusgymnasiet var, øst mot vest: Ambulacrum (B), kaldsone (F) og varmsone (C). Kaldsonen bestod hovedsakelig av frigidarium og natatio på hovedaksen, og med apodyteria (A) i nord og sør. Varmsonen inneholdt caldarium flankert av fire oppvarmede rom, samt tepidarium (T) og ulike typer servicerom (s) (Alzinger 1970:1616-1617). Ambulacrum var fremstilt som en stor H-formet hall, eller basilica thermanum (Nielsen 1990a), som utgjorde en tredje sone mellom palestraen og badeblokkens kaldsone (Yegül 1992:282-284).

Forskjellene på Vadiusgymnasiet og Østgymnasiet sine badeblokker var formen på ambulacrum eller basilikaen og plasseringen av varmsonen i sør inntil palestraen (Fig. 4 og 5). Østgymnasiets basilika (A/B) var U-formet, i stedet for H-formet, og delvis omsluttet kaldsonen (F) og varmsonen (C) på tre sider (Yegül 1992:281-282). Varmsonen hadde caldarium (C) med nisjer og en apsis mot nord, flankert av en rekke med to oppvarmede rom på hver side (2, 3). Den tilstøtende kaldsonen inneholdt rom med ulike funksjoner, som for eksempel servicerom (s). Deretter fulgte frigidarium (F) helt i nord, flankert av apodyteria på hver side (Keil 1932:27-28).

Fig. 6: Havnegymnasiet: Vegg, støttepilarer og buer (privat foto).

Fig. 7: Detalj av komposittkapitel og gesims fra Havnegymnasiets frigidarium (privat foto).

Byggematerialet i Havnegymnasiets badeblokk sine vegger var kalksteins- eller kvadersteinsblokker og teglstein i opus latericium (Nielsen 1990b:36). Tønnehvelvet var utført med teglstein i samme teknikk (Fig. 6). Ornamenteringen av badeblokken, som komposittkapiteler, arkitraver og gesims (Fig. 7), var i rød og grå granitt (Keil 1933:16-17). Alzinger (1970:1610) typebestemte komposittkapitelene til Trajans (98-117 v.t.) keiserperiode. Veggene var mest sannsynlig kledd med marmorplater, fordi veggene har regelmessige festehull beregnet for veggplater.

Vediusgymnasiets vegger og tak var hovedsakelig utført i opus quadratum og opus incertum (Nielsen 1990b:37). Bærepilarene i hovedrommene, som basilika, frigidarium, tepidarium og caldarium, bestod av utstikkende, store steinblokker, mens resten av veggene var teglsteinsmurverk. Taket var enten tønne- eller krysshvelvet (Alzinger 1970:1617) med opus caementicium som kjerne, kledd med mindre stein (Ward-Perkins 1981:292). Østgymnasiets badeblokk hadde tønnehvelvet tak i teglstein. Støttepilarene var store sandsteinsblokker i opus quadratum, mens de mellomliggende veggene var utført i opus caementicium, bekledd med opus mixtum eller opus incertum (Nielsen 1990b:37).

Vest for rom B1 (Fig. 8) i Havnegymnasiet fant utgraverne to enorme granittsøyler som dannet en portal. Søylenes postamentbaser hadde innskrifter, én på gresk, *IvE* 508, hvor prestinnen Claudia Trofime viet en statue, og én tospråklig, *IvE* 517, som henviser til en

innvielsesgave, en symplegma av Daedalus og Ikaros (Heberdey 1898:76). Søylene dannet døråpningen mellom Havnegymnasiets frigidarium og apodyterium (Keil 1933:17). I badeblokken til Havnegymnasiet er det ikke gjort mange arkeologiske funn, men det finnes tre andre tospråklige dedikasjonsinnskrifter, *IvE* 509, 857 og 858, som viser til skjenking av statuer og statuegrupper av lokale, frigitte innbyggere som var tilkjent romersk borgerskap og offentlige embeter (Kearsley 1999). Alle er funnet i eller i forbindelse med frigidarium (Manderscheid 1981:86-88).

Keil (1929b:31) fant fragmenter av fargerik marmorkledning under utgravningene av Vediumgymnasiet, og han dro på dette grunnlaget slutningen at de fleste av badeblokkens vegger mest sannsynlig var kledd med marmor. I basilikaens midtre del var gulvet dekket av et lag marmorplater, mens sørfløyen hadde et mosaikkgulv med ulike geometrisk utsmykkede felt. Både fra den sørlige delen av basilikaen og i frigidarium ble fragmentene av *IvE* 438 funnet og senere satt sammen. Det ble også funnet et stort marmorportrett, tolket som Publius Vedium Antoninus, i nærheten av et oppmurt fundament i ambulacrums vestre del (Manderscheid 1981:90). I frigidarium ble det funnet to flodguder. Foruten disse tre funnene, samt to kolossale hermer av Hermes og Herakles, ble det ikke gjort flere funn i badeblokken (Keil 1929b:25-28). Ifølge Keil (1932) har ingen statuefunn, eller funn generelt, blitt gjort i Østgymnasiet.

De tre badeblokkenes grunnplan var ulike, men inneholdt de samme badefasilitetselementene caldaria, tepidaria, frigidaria, apodyteria og natationes, som til sammen utgjorde et typisk romersk bad (Farrington 1987:50). Badeblokkenes veggstruktur var utført generelt sett i samme byggeteknikk, men takløsningene varierte noe. Badeblokkene indikerer en kreolisering gjennom en form for eksperimentering med lokale og innførte byggeteknikker og materialer. Badeblokkene følger ikke et eksplisitt, romersk byggeskjema. De tospråklige innskriftene antyder både euergetisme og en tokulturell tilhørighet.

2.3 Palestraene

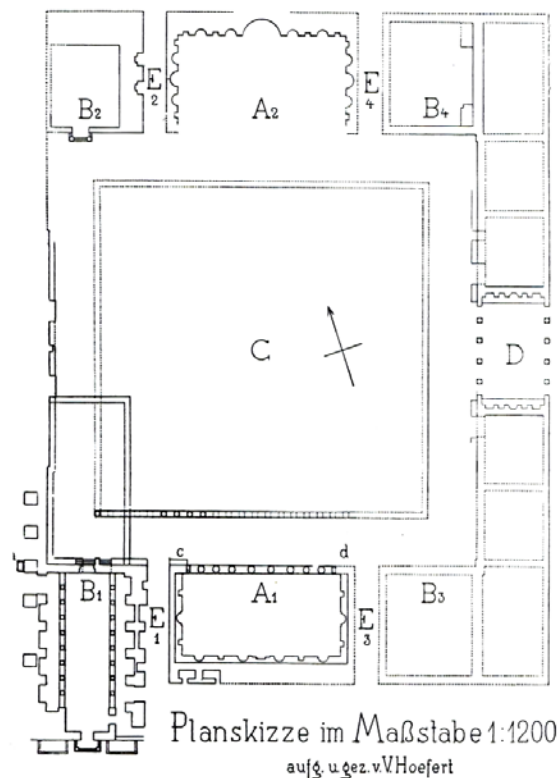

Fig. 8: Plantegning av palestraen og keisersalen (A1) i Havnegymnasiet (Heberdey 1898:73-74).

2.3.1 Havnegymnasiets palestra

Heberdeys (1898:73-74) foreløpige skisse (Fig. 8) stemmer noenlunde overens med dagens plan over Havnegymnasiets palestra. I midten av palestraen ligger en kvadratisk marmordekket plass (C) på cirka 70 x 70 meter med peristyl. Antall søyler anslås til 26 stykker på hver side på bakgrunn av søylenes plasseringsspor på stylobatet langs sørfronten. Ifølge Alzinger (1970:1609) har hele palestraen målene 87,6 x 87,6 meter, med et 11,4 meter dypt peristyl. Bakenfor peristylet lå symmetrisk arrangerte rom og haller i varierende størrelser.

I den vestlige delen av peristylets sørfront ble det funnet fire bevarte basesokler med blant annet et lite relieff. På veggene bak peristylet var det en lang veggdekorasjon, kun brutt av dører og åpninger med søyler. Veggdekorasjonen bestod av plater i polykrome marmorsorter. Veggdekorasjonens sokkel var bevart *in situ* i sørvest (Heberdey 1898:72).

Propyleet (D) utgjorde gjennomgangsporten til Verulanushallen i øst. Porten bestod av fire søyler på hver side mellom veggpilastrene. Gulvet og veggene var dekket med polykrome marmorplater. Langs veggene var det plassert statuer av blant andre Hermes og en

fløytespillende satyr i tillegg til en innskrift, *IvE* 518, som bekrefter et symplegmas tidligere eksistens, men den forteller ikke hva eller hvem som var fremstilt (Heberdey 1898:74).

Sal A1 (keisersal) befinner seg på midten av palestraens sørside; den var rektangulær og målte 32 x 16 meter. Kolonnaden, som vendte mot nord, bestod av syv korintiske søyler som gav åtte åpninger. Skissen indikerer derimot åtte søyler. I hver ende av kolonnaden stod pilastrer mot sideveggene. Søylene og pilastrene sto på postamenter med en omtrentlig høyde på til sammen åtte meter. Ut i fra konstaterbare pluggehull, kan det muligens ha vært en vegg i knehøyde mellom postamentene som atskilte hallen fra palestraen. Gulvet i hallen var godt bevart og inneholdt tilsammen 13 ulike marmortyper. Gulvet var konstruert som en teppeaktig overflate av tilskårete plater i form av sirkler, kvadrater, rektangler, samt sirkulære og rektangulære border. Gulvets eleganse rivaliserte med marmorveggene. Veggene var kledd med polykrome plater både på og over den velbevarte sokkelen. Platene var festet med bronsestifter til mørtellaget under. På utsiden av veggene stod søyler over hverandre i to ordner og disse dannet nisjer og utspringende tabernakler. Tabernakelarkitekturen bestod hovedsakelig av søylepar med gavl. Arrangementet inneholdt statuer og statuetter, relieffplater, friser og ornamentrammer (Benndorf 1897:64-65). En arkitravinnskrift, *IvE* 427, ble funnet i forbindelse med sal A1 og den navngir Tiberius Claudius Aristion (Benndorf 1897:65).

På nordsiden, midt i mot, ligger sal A2, som grovt sett er tilsvarende sal A1. Den indre utformingen til sal A2 ligner A1, uten at den er et nøyaktig motstykke. Smale korridorer (E1-4) skiller salene A1 og A2 i vest og øst fra to omtrent halvparten så brede rom (B1-4). Kun det sørvestlige rommet (B1) har blitt undersøkt nærmere. På grunnlag av en innskrift ble rommet datert til slutten av det 3. århundre v.t. og rommet inngikk i den senere renoveringen av anlegget (Heberdey 1898:74). Ifølge skissen har sal A2 en sentrert, buet nisje.

Generelt inneholdt palestraen få skulpturfunn. I et lite område (c) av palestraen fant utgraverne en bronsestatue og en statue av en gutt med en gås (beskrevet som en and i rapporten). Foran rom B1 i nord lå en kolossal marmorløve (Heberdey 1898:76). I sal A1 ble det funnet en filosofstatue og en sfinksgruppe (Manderscheid 1981:87-88).

2.3.2 Vediugymnasiets palestra

Vediugymnasiets palestra (Fig. 4) på 40 x 50 meter var mindre enn Havnegymnasiets (Steskal 2003:233). Den ble flankert av siderom på nord- og sørsiden. Peristylets entablatur ble båret av ukannelerte søyler med postamentbaser og komposittkapiteler. Entablaturet bestod av en tredelt arkitrav, en gesims med tannsnitt og en frise med innskriften *IvE* 431 som navngir Publius Vadius Antoninus (Keil 1929a:26).

Inngangsporten (V), propyleet, befinner seg midt på palestraens sørside. Det har tre dører som åpner ut mot gaten og tre åpninger mellom pilastersøylene vendt mot peristylet. Rommets øst- og vestvegg var inndelt med nisjer og i disse var det muligens oppstilt statuer. Det ble funnet deler av en kolossal Heraklesherme, overkroppen til en portrettfigur, kappen til en Afroditestatue og en statue av Athene (Keil 1929b:21-22).

Retten til høyre for propyleet var det plassert en offentlig latrine. Latrinen hadde glatte søyler med innskrifter og to innganger, én mot selve badeblokken og én mot gaten (Keil 1929a:31-32).

I den vestre delen av palestraen, delvis integrert i badeblokkens basilika, lå en exedra (keisersal) med målene 20,5 x 9 meter, noe mindre enn salene A1 og A2 i Havnegymnasiet. Exedraens (Fig. 4) bakvegg hadde seks store pilastere med påbygde halvsøyler, som bar et kraftig bjelkelag. I fronten av exedraen stod seks søyler, noe som dermed gav syv passasjer. Salens vegger var kledd med marmor og langs gulvet var det sokkel. Oppå sokkelen stod det søyler og pilastre i hjørnene. Pilastrene sprang ut fra bakveggen og bar tabernakelarkitektur. Disse var likt, detaljert utført som peristylets søylekomposisjon. Utgraverne fastslo at det fantes én etasje til på grunn av det store antallet postamentbaser, søyleskaft og kapiteler som ble funnet der. Bakveggen var på midten ekstra tydelig utformet med en buet nisje, flankert av to store søyler som muligens fortsatte gjennom begge etasjene. En statuebase var plassert i nisjen. Foran nisjen, på gulvet av mønstret marmordekke, stod et marmoralter på et fundament (Keil 1929a:34-36). Et betydelig antall statuer av guder og personligheter, som vil bli nærmere redegjort for senere, ble funnet i forbindelse med keisersalen (Keil 1929b:38-44).

2.3.3 Østgymnasiets palestra

Østgymnasiets palestra (37 x 43 meter) var omtrent på samme størrelse som Vediugymnasiets palestra (Alzinger 1970:1613). Palestraens peristyl målte 25 x 30 meter (Steskal 2003:232). Peristylet var seks meter dypt og stod på et stylobat. Deler av postamentbaser, komposittkapiteler og arkitrav med innskriften *IvE* 439 ble funnet i området (Keil 1932:31).

Mot gaten som førte til Magnesiaporten hadde palestraen i den sørlige delen en rekke små rom, med hovedinngangshallen, vestibylen, i senter av rekken. Disse små rommene har blitt tolket som butikker, der en eventuell andreetasje muligens var bebodd (Alzinger 1970:1614).

Vestibylen (V) hadde tre dører vendt mot gaten, mens den åpnet opp mot palestraen i nord gjennom en midtportal av to søyler. Vestibylens sidevegger hadde tabernakelarkitektur med pilastre, søyler, sokler, postamentbaser, kapiteler og bjelkelag. En torso tilhørende Afrodite og to hoder av Pan og Dionysos ble funnet i vestibylen under utgravningene. Tidligere hadde Falkener (2003[1862]) funnet en kolossal dakerstatue i dette området, muligens i vestibylen (Keil 1932:28-30).

En exedra (keisersal) lå i senter av palestraens vestsida. Seks søyler stod plassert i fronten, som vendte ut mot peristylet. Bakveggen hadde en buet nisje i senter, samt tabernakelarkitektur og statuer av personligheter og guder (Keil 1932:31-32).

En midtportal med to sidedører førte til en sal på motsatt side av exedraen. Midtportalen hadde et fremspring i form av en arkitrav som ble båret av to søyler med komposittkapiteler. Salen, som på nord-, øst og sørsiden var utstyrt med benkerader som skrånet oppover i høyden og hadde tilkomst via trapper, var muligens en foredragssal, og den fikk derfor benevnelsen auditorium. Funn av statuebaser/fundament samt innskrifter datert til Neros (54-68 v.t.) tid indikerer at auditoriet kan ha inneholdt statuer. Disse må i så fall ha blitt omplassert fra tidligere bygg. Auditoriet var flankert i nord og sør av to rom med ukjent funksjon. En Hygieiastatue ble funnet i det nordlige rommet (Keil 1933:9-12).

2.3.4 Oppsummering

De tre palestraene varierte i størrelse og grunnplan, men interiøret var noenlunde uniformt. Alle var utsmykket med marmor, tabernakelarkitektur og statuer. Palestraens keisersaler var de mest fremtredende rommene, strategisk og godt synlig plassert ved inngangen(e). Keisersalene i Vediusgymnasiet og Østgymnasiet var omtrent identisk utformet. De inneholdt også flest funn sammenlignet med Havnegymnasiet. De personifiserte statuene og innskriftene inneholder nyttig informasjon om badeanleggenes velgjørere, deres bakgrunn og sosiale samfunnsstatus både lokalt og regionalt. Den øvrige statueutsmykningen, som guddommer og atleter, kan nyansere badeanleggene og det greske samfunnsbildet ytterligere. Disse faktorene er viktige i diskusjonen om hvorvidt keisersalene ble brukt til keiserkultaktivitet.

2.4 Badeliv i Efesos – den romerske kulturarven

Forløperne til romerske thermae var hovedsakelig greske gymnasia og balaneia. Gymnasia gav inspirasjon til de offentlige etablissementene for fysisk trening, utdanning og bading, mens romerske balnea ble formet etter sitt enerådende forbilde balaneion. Romerske thermae består av en forholdsvis liten palestra og badeblokk med caldarium. Denne kombinasjonen fantes ikke i den greske verden før keisertid og det var denne kombinasjonen av to ulike elementer som var den primære karakteristikken til romerske keisertermer i vest og badeanlegg i øst. Det var italikerne som først prøvde å slå sammen disse enhetene, som begge hadde blitt introdusert fra Hellas og via de greske koloniene i Magna Graecia og Sicilia (Nielsen 1990a:6-9).

Romerske bad varierte planmessig og størrelsesmessig. Badene er ofte nevnt blant romerske forfattere, som for eksempel Vitruv. Romerske arkitekter lot inspirasjonen løpe fritt i formgivningen av badene, noe som resulterte i mange originale sammensetninger og løsninger. Bygging av bad spredte seg raskt i hele Romerriket under keisertiden (MacDonald 1986:115) og indikerte romersk kulturell import i provinsene (Wolf 1994:126-127). Badene var også et symbol på *romanitas*; det typisk romerske (MacDonald 1986:168). Jo større badebygningene var, jo mer inneholdt de: Foruten apodyterium, vanntilførsel, ovner og ulike tempererte basseng, fantes flere fasiliteter som svetterom, solarium, ballplass, bibliotek, forelesningssal, løpebaner, hager og rommelige peristyl. Større bad var dekorert med skulpturer, marmor og mosaikk, og de var dermed i likhet med annen monumentalarkitektur representative for keiserrikets sosiale og politiske orden. Disse store multifunksjonelle, sosiale sentrene var på mange måter typiske for det romerske urbane livet; badene var essensielle dagligdagse møteplasser i hovedstedene og byene (MacDonald 1986:115).

Planmessig skiller derimot badeanleggene i Efesos, og i Lilleasia generelt, seg fra eksempelvis keisertermene i Roma: Grunnplanen viser tydelig størrelsesmessig fremheving av bygningenes palestra i øst, i motsetning til i vest (Roma), der badeblokken var den dominerende enheten (Manderscheid 1981:23). Badeblokken til de symmetriske og aksiale badeanleggene i Lilleasia hadde mange likehetstrekk. I første rekke var gjennomgangstemaet store haller og basilikaer med nisjer som fantes omtrent i samtlige bad av denne typen, men hallene kunne variere i form (Nielsen 1990a:106). Basert på basilikaens form kan hovedsakelig tre hovedgrupper utledes fra badeanleggenes grunnplan: i) Dobbeltrekke med rom; ii) H-formet hall; iii) U-formet hall. Basilikaens form gav utslag i ulike typer sirkulasjonsmønstre i badeblokken (Yegül 1992:272-284). Tendensen til lineære og

rettvinklede planløsninger, i motsetning til bruken av runde og buede elementer i de vestlige badene, var en av de fremtredende karakteristikkene til badeblokkskjemaet i Lilleasia (Yegül 1992:251) og kan indikere delvis opprettholdelse av greske arkitekturløsninger og lokale stilarter.

Byggeteknisk var badeblokkene typiske romerske i bruken av buer og tønnehvelv med lokale materialløsninger. Grekerne kjente til bruken av kalkmørtel og en form for falsk sement som bestod av kalkmørtel og knust stein, men dette ble lite brukt i monumentalarkitektur før midten av det første århundre f.v.t. I Efesos ble romersk byggeteknikk introdusert i denne perioden. Bruken av fyllingsvegger av kalkmørtelstein krevde en radikal revidering av standard hellenistisk bygningspraksis. Denne praksisens styrke hadde utelukkende vært basert på kvadersteinteknikk, som med sin massivitet og dertil tilhørende bygningsproblemer styrte hele bygningsprinsippet og dermed fremhevet eksteriørarkitekturen. Den mer fleksible, romerske byggeteknikken derimot fjernet de tidligere bygningsproblemene og førte til en økende oppmerksomhet på innvendige interiøregenskaper, som fra da av bestemte bygningsplanleggingen (Waelkens 1987:94). Kvadersteinteknikken ble fortsatt brukt til store hvelvspenn i keisertiden. Dette var en logisk utvikling av en gammel tradisjon, så vel som en egnet bruk av lokale materialer. Det romerske bidraget var bygningstypene som disse formene kunne utnyttes innen. Kvaderstein var velegnet for buede konstruksjoner på grunn av sin kompresjonsstyrke. Det hadrianske badeanlegget i Hierapolis har det største gjenværende kvadersteinsspennet i Lilleasia, med sitt frigidarium overdekket av et 12,5 meter bredt tønnehvelv (Dodge 1990:114).

Sementaktige vegger, som opus caementicium, ble utbredt i den lilleasiatiske arkitekturen fra tiden med bygningsfornyelsesprogrammet under Augustus. Byggeteknikken kan ha vært avledet fra Italia, eller i det minste vært et resultat av direkte romerske innflytelse, selv om lilleasiatenes sement sjelden oppnådde den samme styrken til romersk sement (Waelkens 1987:94-95). Bruken av et material likt Romas opus caementicium må ha representert en direkte imitasjon så langt lokale materialer strakk til (Dodge 1990:112).

Opus reticulatum var et godt eksempel på en direkte innflytelse fra Roma på provinsene. Flere eksempler på bruken finnes i øst fra senrepublikken. Opus reticulatum fikk også en kort fornyelse i Roma under Trajan og Hadrian. Teknikken hadde ingen evigvarende effekt på de østlige provinsene, men dens forekomst der, samt dens samtidighet med bruken i Roma og Italia, er interessante fenomener i seg selv. De kjente eksemplene av opus reticulatum i de østlige provinsene var ikke begrenset til noen bestemt bygningstype, hverken privat eller offentlig. En teknikk så typisk romersk kan forventes å samsvare med innførte

offentlige, romerske bygningstyper. Den romerske typen teater, amfiteater, basilika og bad var arkitekturformer som ikke var vanlig før keisertid i de østlige provinsene (Dodge 1990:112). Det var først under de flaviske keiserne at sementaktige vegger med kvadratiske blokker av typen *petit appareil* ble brukt i monumentalarkitektur, som for eksempel i det toetasjes hvelvede fundamentet til Domitians tempel (Yegül 1992:492). Senere under Trajan ble Celsus-biblioteket (se kapittel 3.2) bygget i både lokal, grov marmor og massive teglsteinsvegger. Biblioteket var det første kjente eksemplet på bruken av massive teglsteinsvegger i Lilleasia (Waelkens 1987:96). Som med kalkmørtel kjente grekerne også til teglstein, men det var mindre favorisert som byggemateriale i øst før keisertiden (Dodge 1987:106-107). Bakgrunnen for denne bruken av teglstein var mest sannsynlig at givern av biblioteket, som hadde brukt deler av sin karriere i Roma, ville imitere hovedstadens bruk av *opus latericium* for å uttrykke sin *romanitas*, sin romerske kulturelle bakgrunn (Waelkens 1987:96).

Badeblokkenes overbygninger, det vil si buer og hvelv, ble utført i *opus latericium*. I Vediushgymnasiet ble kvaderstein brukt som støttepilarer, mens resten av badeblokkens overbygning bestod av *opus caementicium* dekket med bruddstein (Fasolo 1962:29-53). Veggkonstruksjonen i Vediushgymnasiet bestod av en kjerne av sement og stein, kledd med både teglstein og små kvadratiske steinblokker. Materialblandingen har blitt feilaktig betegnet som *opus mixtum* (Dodge 1987:108-112). I tillegg til kvaderstein ble teglstein brukt som hovedmateriale i alle tre badeanleggene. Særlig i Havnegymnasiet og Østgymnasiet ble massive teglsteinsvegger lagt oppå et kvadersteinsfundament (Fig. 6) (Yegül 1992:258). Disse veggene støttet massive teglsteinshvelvinger på cirka 18 meter (Dodge 1990:116). Alle disse konstruksjonene var eksempler på vegger av en mer økonomisk art i form av *petit appareil* (Yegül 1992:258).

Innflytelsen fra Roma synes tilstedeværende i badeblokkenes byggeteknikk, samt i monumentale bygninger generelt under keisertiden, men lokale tradisjoner ble likevel opprettholdt. Dette resulterte i et originalt uttrykk av kombinerte romerske og greske bygningstradisjoner (Dodge 1987:114; Waelkens 1987:102). Den romerske badekulturen hadde kommet til provinsene for å bli. Grekerne var ikke ukjent med bading, men ble til en viss grad romaniserte ved tilegnelsen av romersk badekultur og byggeteknikk.

2.5 Fysisk og intellektuell aktivitet – den greske palestraen

Vitruv (*De arch.* 5.11) karakteriser palestraen blant grekerne som en ”ikke-italisk skikk”. Når han beskriver palestraen bruker han både gresk og latinsk terminologi. Han fremstiller palestraen planmessig som typisk gresk, men nevner også den romerske innretningen, *caldarium*. Disse innretningene finnes ikke i hellenistiske palestraer, eksempelvis gymnasium i Olympia (Wacker 1996) eller Nedre gymnasium i Priene (Ferla og Hollmann 2005), men ble vanlig under keisertiden (Ward-Perkins 1981). Vitruv nevner likevel det greske *loutron*, som var vanlig i hellenistiske palestraer (Nielsen 1990a). Det greske gymnasium under hellenismen bestod av en palestra med overdekkede løpebaner utenfor (Wacker 1996). Disse løpebanene kalte Vitruvs medmennesker for *xysta*, mens grekerne kalte dem *paradromides*. Vitruv mente at palestraen bør ligge i nærheten av et stadion. Både løpebanene, *stadia* og palestraene var typisk greske innretninger. I Efesos ligger Vadiusgymnasiet rett ved siden av stadion og Havnegymnasiet har *xystos*, Verulanushallen (Fig. 9). Østgymnasiet var uten direkte tilknytning til løpefasiliteter.

Det finnes minimal arkeologisk informasjon om arkitekturen til de preklassiske gymnasia (Yegül 1992:9), men skriftlige kilder antyder at de tidligste gymnasia var store, utendørs arenaer, utstyrt med enkle løpefasiliteter og palestra. Anleggene var beskyttet av murer (Glass 1988:160; Winter 2006:117). I pre- og tidligklassisk tid var gymnasia vanligvis lokalisert utenfor bymurene, både fordi polisene var relativt små og fordi gymnasia i denne perioden primært ble brukt til militære formål (Forbes 1945:37; Nielsen 1990a:9). Det var på denne tiden *gymnastike* først ble et system for utdanning, hvor unge gutter gjennom gruppeundervisning ble trent og formet, etter hoplittisk, militær modell. Løpebaner og palestraer fordret stor plass, så områdene tilsidesatt for gymnastike ble normalt plassert i polisperiferien (Winter 2006:120). Videre hadde gymnasia ennå ikke oppnådd en monumental form, siden de individuelle delene, eksempelvis *apodyterion*, var mer planløst plassert med værbeskyttelse fra trær i store hager (Nielsen 1990a:9).

Klassiske gymnasia var formet etter en forholdsvis bestemt grunnskisse. Fasilitetenes form forble meget nært relatert anleggenes helhetlige funksjon. Ut i fra både arkeologiske eksempler og skriftlige kilders beskrivelser, konstruerte ikke greske arkitekter gymnasia som var imponerende i seg selv. Det viktigste var å dekke de vesentligste behovene under forholdsvis attraktive omgivelser, uten å gjøre bygningen nevneverdig stor eller prangende (Winter 2006:120-121).

Fra tidlig klassisk tid og fremover ble byplanlegging mer vanlig og dermed også polisstrukturene nøyere utformet. Det ble utpekt områder innenfor bymurene for offentlige bygninger som ”urbane gymnasia” (Winter 2006:120). Gymnasia fikk en sentral posisjon i byen, gjerne nær agora. De spredte elementene til tidligere, pastorale gymnasia ble samlet i palestraen og tilpasset sjakkmønsteret til en jonisk byplan (Yegül 1992:9). Både tidligere gymnasia og badeanleggene lå innenfor bymurene i Efesos. Angela Kalinowski (2002:124) mener topografien til gymnasia ikke var uvesentlig. Sett i forhold til Vediusgymnasiet som lå strategisk til ved porten i nord-øst, var Østgymnasiet plassert sentralt ved byporten i sør-øst og gav en viss symmetri mellom de to anleggene, med hovedgaten som knyttet disse sammen fra hver sin kant av byen. Det første byens besøkende ville møte på var et badeanlegg, enten en kom landeveien eller med båt til havnen, der Havnegymnasiet lå.

Hellenistiske gymnasia er godt dokumentert arkeologisk (Wacker 1996:228). Under hellenismen fikk gymnasia en mer intellektuell funksjon i tillegg til den fysiske: Atletiske konkurranser, gymnastikk og militære øvelser hadde vært dominerende i arkaisk og klassisk tid (Nielsen 1990a:10). I hellenismen ble disse programmene, kjent som *ephebisk* utdanning, utbredt og utvidet med emner med generelt intellektuelt innhold. Programmene var forbeholdt myndige, mannlige borgere, *ephebes*, og var i starten obligatorisk, men ble senere et frivillig privilegium for overklassen (Yegül 1992:7). På grunn av sin kapasitet til å huse større folkemengder ble gymnasia ofte brukt til andre formål som offentlige banketter, ulike typer høringer, rettssaker, kunngjøringer osv. (Forbes 1945:39-41). Euergetisme kan tidlig tilknyttes gymnasia. Gymnasia var en offentlig institusjon, men ble ivaretatt økonomisk og vedlikeholdsmessig av private bemidlede innbyggere, som fikk tittelen *gymnasiarker*. Denne tittelen ble ivaretatt under keisertiden (Yegül 1992:8). Gymnasia hadde innehatt en meget sentral posisjon i det greske samfunnet og tjente som arenaer for fysisk og intellektuell trening og (ut)dannelse (Nielsen 1990a:10). Den fysiske delen foregikk hovedsakelig utendørs, mens palestraen var ansvarlig for intellektuelle aktiviteter. Barn, ungdom og unge menn ble utdannet og filosofer brukte palestraen for diskusjoner (Wacker 1996:228).

Bortsett fra idrettsområdet, som bestod av peristyl, kunne den greske palestraen inneholde rom til ulike formål: Aleipterion, apodyterion, loutron, svetteom, samt rom for bryting, boksing og praktisering med punching-ball. For intellektuelle formål fantes det *exedrai* med benker, auditorium og bibliotek (Nielsen 1990a:10). Men hvilken funksjon hadde så palestraen under keisertiden, da mange av rommenes opprinnelige funksjoner hadde blitt flyttet over til badeblokken?

Vitruvs beskrivelser av det greske gymnasiums *xystoi* og *paradromides*, gav Keil (1933:21-22) assosiasjoner til Havnegymnasiets Verulanushall (Fig. 3 og 9) og palestra. Han mente at hele anlegget kunne vært brukt som et gresk gymnasium med fysisk og intellektuell trening. Om en ser bort fra badeblokken, er beskrivelsen til Vitruv lik Havnegymnasiet. Verulanushallen kan også ha vært tilknyttet Teatergymnasiet, som senere ble oppført i nærheten (Keil 1933:23).

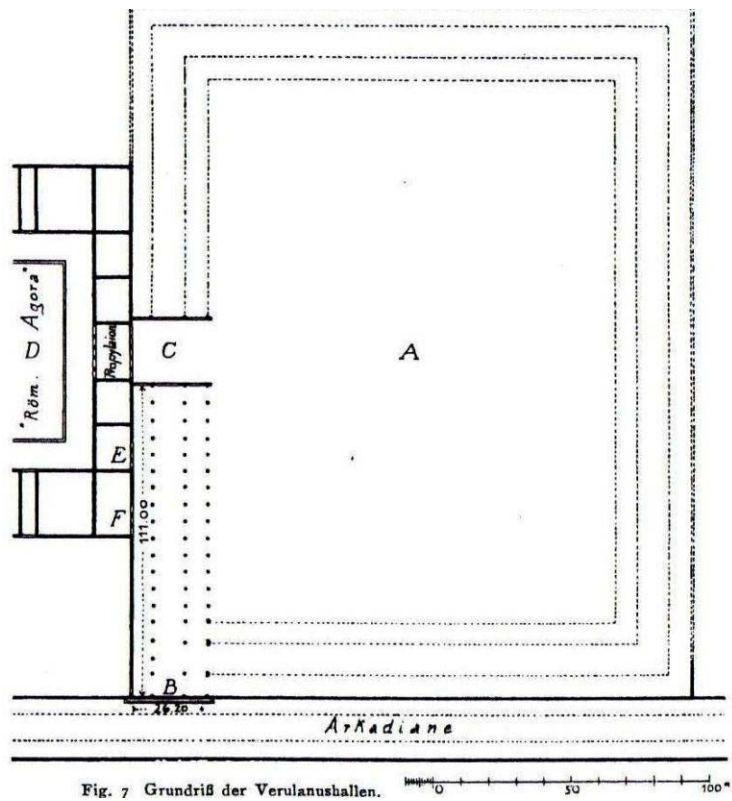

Fig. 9: Plantegning av Verulanushallen (Heberdey 1904:39-40).

Verulanushallen (Fig. 9: A) kan beskrives som stoer omkranset av en mur. Tre søylerekker fulgte muren kontinuerlig rundt på innsiden, kun brutt av en port i vest (C), som førte videre til propyleet til palestraen. Den innerste søylerekken var noe smalere enn de to ytterste. Hovedinngangsporten med tre buer lå i sør (B) og forbandt hallen med Arkadiane-gaten. Søylearrangementet til begge portene virket identiske (Heberdey 1904:39-40). Det fantes i tillegg en port i øst som vendte ut mot Teatergymnasiet (Fig. 3) (Alzinger 1970:1610).

Det utgravede området lå mellom portene (B og C), og her ble det funnet rester etter søyler, pilastre og arkitraver. Utgravningsrapporten forteller ingenting om bygningsdelenes ornamenteringstype, annet enn at materialet bestod av marmor. Muren bestod av teglstein og var, på grunn av sokkelrester *in situ*, mest sannsynlig kledd med marmorplater. Det ble i

tillegg funnet rester etter trebjelker som muligens kan ha vært en del av stoaens takkonstruksjon (Heberdey 1904:41). Statuer av Afrodite og Athene ble funnet (Manderscheid 1981:86), i tillegg til flere innskrifter.

Yegül (1992:308) hevder at Verulanushallen kan ha vært den største og mest imponerende sportsarena i den gresk-romerske verden. Hallen fulgte det tradisjonelle hellenistiske gymnasium med både overdekkede og åpne løpebaner, og anlegget hadde rikelig med plass for andre former for idrett. Størrelsen, grunnplanen og posisjonen gir liten tvil om at den primære hensikten til Havnegymnasiet var å tjene byen som et helhetlig kompleks for idrett og bading. Hvilken intellektuell funksjon hadde så Havnegymnasiet?

Yegül (1992:307) mener at de gjenværende funksjonene til det greske gymnasium i Lilleasia, som en utdannende og intellektuell institusjon, ble overført til badeanleggenes palestraer. Steskal (2003:234-236) hevder at reduseringen av Østgymnasiets palestra i andre halvdel av det andre århundre v.t., samt byggingen av auditoriet og marmorleggingen av peristylet, illustrerte samtidens generelle endringstrekk. Med dette nye arkitektoniske konseptet synes palestraen å ha mistet sin gymnastiske karakter. Oppmerksomheten ble vridd mot intellektuell interaksjon, som musikk- og filosofiopplæring, dokumentert gjennom selve oppføringen av forelesningshallen. En tilsvarende funksjonsendring kan konstruksjonsmessig demonstreres i Vediugymnasiets basilika *thermarum*. Under de senere undersøkelsene i 2001 (Steskal og Ladstätter 2004) kom det frem at et basseng i rom IIIb sin *exedra* hadde blitt overbygget med benker. Den opprinnelige funksjonen til basilika *thermarum* kan ha vært å være arena for både sportslige aktiviteter og intellektuell utvikling, som i forelesningssal eller lesesal. Vediugymnasiet kan fra sin opprinnelse ha vært tenkt som et multifunksjonelt anlegg, som involverte atletiske og intellektuelle aspekter, med fokus på utdanning og filosofi. Dette illustreres særlig ved badeanleggets statueprogram, som inkluderte blant annet hermer av Herakles og Hermes. En herme, Herakles ifølge Keil (1929b), var plassert i propyleet til palestraen. Herakles var gymnasiets atletiske skytsgud, mens Hermes var beskytter for det musisk-filosofiske feltet, men hermene i Vediugymnasiet kan ikke tolkes tradisjonelt. Herakles var for eksempel ikke fremstilt som en atletisk, sterkbygget helt, men derimot som en eldre filosof. Han kan derfor ekskluderes som en primær atletisk skytsgud. De andre hermene ved apodyterium er også gjengitt i mer filosofiske fremstillinger enn atletiske. Herme-programmet antyder således bruksprioriteten til palestraen: Den tjente hovedsakelig som et sted for utdanning og intellektuell interaksjon. Den umiddelbare nærheten til stadion mot sør gav likevel muligheter for sportslige aktiviteter (Steskal 2003:234-236). En liknende situasjon finnes i Laodikeia, Nysa, Aizanoi og Milet, og viser i likhet med Efesos at

badeanlegg eller bad ble bygget ved siden av et stadion, i henhold til greske tradisjoner (Yegül 1992:308-309).

Den generelle funksjonsendringen i badeanleggene kan også spores i Teatergymnasiet. Ingen rom ble tillagt palestraen, kun en *cavea* for tilskuere. I Teatergymnasiet hadde dermed alle palestraens opprinnelige rom blitt flyttet inn i badeblokken og forbundet til basilikaen. Dette gjelder både keisersalen som ligger på hovedaksen og rommene for intellektuelle sysler og andre formål. Den samme trenden kan observeres i andre badeanlegg, der basilikaen muligens tjente som forelesningssal, undervisnings- og møterom. Denne utviklingen var i samsvar med den generelle gradvise reduksjonen av palestraen (Nielsen 1990a:105-107).

Steskal (2003:237) mener at Teatergymnasiets palestras reduserte størrelse var av betydning fordi den dermed var utilstrekkelig for større sportsarrangementer. Det fundamentale skiftet fra idrett til utdanning og mental aktivitet reflekteres i det faktum at Verulanushallen – muligens åsted for efesiske leker – ble ødelagt mot slutten av det 3. århundre v.t. (Friesen 1993:128). Den ble aldri gjenreist, mens Havnegymnasiets badeblokk ble gjenoppbygget og fikk betegnelsen *thermae Constantianarum* (IvE 1314, 1315) på midten av det fjerde århundre v.t. Dette var resultat av en økonomisk nedgangstid som senket hyppigheten av avholdte agones (se kapittel 3.5) fra 250 v.t. (Steskal 2003:237). De efesiske palestraenes uegnede størrelser betinget tilsynelatende tjenesteutsetting av større sportsarrangementer. De primære funksjonsendringene, fra fokus på idrett til intellektuell utdanning, kan være på grunn av ombyggingen av palestraen i Østgymnasiet, til den strukturelle forandringen i Vadiusgymnasiet og avkallet på gjenoppbyggingen av Verulanushallen. En kan anta at palestraene i de fire badeanleggene, med sine multifunksjonelle planløsninger, til og med konstruksjonen av disse bygningene, samt ombyggingene av disse, da spesielt for Østgymnasiet og en indirekte påvisning gjennom de strukturelle forandringene i Vadiusgymnasiet sin *basilica thermarum*, har vært brukt primært som utdannings- og treningssentra og formet dermed en essensiell del av det kulturelle og intellektuelle livet i byen. De tilstedeværende geografiske, topografiske og kulturhistoriske forholdene for sportslig aktivitet er likevel overbevisende og bør dermed ikke utelukkes (Steskal 2003:237-238).

Kan denne endringen av palestraen muligens tolkes som en tilnærming til badeinstitusjonene i vest? I Pergamon (Fig. 12) ble det hellenistiske gymnasium drastisk modifisert ved tilleggingen av romerske bad i øst- og vestvingen under keisertiden. Selv om det også forekom en storstilt renovasjon av hele anlegget, ble mange av de atletiske fasilitetene opprettholdt. Introduksjonen av forseggjorte varmtvannsbad gjorde ikke slutt på

bruken av gymnasium som gymnasium. De to nederste terrassene, som var gymnasia til bruk for ungdommen, fortsatte å innfri sine utdannende og gymnastiske programmer med uforminsket popularitet inn i keisertiden. Dette representerte et unikt og viktig bevis for sammenslutningen og sameksistensen mellom romerske bad og gymnasiets utdannende og atletiske program. Selv om det var både en nedgang i nyoppførte gymnasia etter første århundre f.v.t. og omfattende endringer i program og innhold ble gjennomført, bestod den prinsipielle utdanningsinstitusjonen i det greske øst langt ut i keisertid (4. århundre v.t.) (Yegül 1992:308-309). Rikdommen og den politiske stabiliteten i polisene i Lilleasia under keisertiden frem mot cirka 250 v.t., førte til at mer penger enn før ble brukt på offentlig utdanning og gymnastikk (Hanfmann 1975:41-56).

Badeanlegg var en ny arkitektonisk oppfinnelse i Lilleasia under keisertiden og en arvtager til greske gymnasia. Badeanleggene var en kombinasjon av det romerske badet og den greske palestraen (Yegül 1992:250). Badeanleggene dannet den mest monumentale typen bygninger i de østlige provinsene og de kunne på grunn av størrelsen konkurrere med Romas keisertermer (Nielsen 1990a:105). Badeanleggene i Lilleasia var derimot ikke rene kopier av de italienske. Bortsett fra mange tekniske tilpasninger og modifikasjoner som var resultater av tilpasningen til lokale materialressurser og bygningstradisjoner, fantes det også viktige forskjeller innen sosial brukskarakter. Den viktigste forskjellen var den konkrete, fastsatte posisjonen til den hellenistiske palestraen. Palestraen og badeblokken hadde allerede utviklet seg som en arkitektonisk enhet i Italia gjennom republikken og keisertiden. Arkitektene i Lilleasia møtte mange av de samme utfordringene ved både utviklingen av badeanlegg og tilføyelsen av romerske bad i tidligere greske gymnasia, eksempelvis Pergamon (Ward-Perkins 1981:292). Ikke bare ble to fundamentalt ulike metoder innen formgivning og bygningsskikk brakt sammen i disse kompleksene, men også to ulike tidsperioder ble sammenstilt. Palestraen, som beholdt sin struktur og enkelthet fra det 3. eller 2. århundrets (f.v.t.) skjema, ble forent med den massive badeblokken fra keisertid. Arkitektonisk sett forble foreningen additiv, det vil si at de to komponentene ikke smeltet sammen, men bestod som to separate enheter i en større helhet (Yegül 1992:250).

På den ene siden ble greske gymnasia delvis romaniserte ved tilføyningen av romerske bad, delvis romaniserte fordi tidligere palestraer hadde vaske- og badefasiliteter. På den andre siden inneholdt romerske bad en forenklet palestra, som indikerer hellenisering, hvor undervisning, kulturaktiviteter og idrett ble praktisert – viktige faktorer innen gresk kultur. Badeanleggenes mulige funksjonsendringer på midten av det andre århundre v.t. influerte hovedsakelig badeanleggenes palestra, men ikke den romerske badeblokken. I stedet for å

påpeke at den ene kulturen ble påvirket av den andre og vice versa, kan de lilleasiatiske badeanleggene tolkes som en hybrid, en form for kreolisering.

3. Badeanleggenes religiøse og mytiske aspekt

Religion var tilknyttet greske gymnasia helt fra deres opprinnelse. Gymnasia inneholdt altre og var gjerne tilknyttet templer og helligdommer, eksempelvis Olympia (Wacker 1996). I tillegg til Eros-alteret ved inngangen til Akademiet i Athen, fantes det trolig også et alter for helten Hekademos, som komplekset fikk sitt navn etter. Et annet athensk gymnasium, Lykeion, ble oppkalt etter helligdommen til Apollon Lykeios. Atskillige templer var tilknyttet gymnasium-komplekset i Pergamon, eksempelvis et lite tempel som muligens var dedikert Herakles og Hermes (Winter 2006:120). Hermes og Herakles var gymnasiets hovedbeskyttere og tilkjenngav seg via kultstatuer, altre og i enkelte tilfeller dokumenterte, religiøse festivaler (Forbes 1945:42).

Heltekult var også tilknyttet aktivitetene til gymnasia. Heltene med en tilhørende kult kan dokumenteres i atskillelige gymnasia, og de tjente som forbilder for moral og samfunnsverdier. Blant annet er det i Olympia lokalisert et heroon rett sør for gymnasiets palestra, med en inngang som vender direkte mot denne bygningen. Inne i bygningen ble det funnet en innskrift (HPΩOΣ og HPΩΩN) på et alter. Hvilken helt bygningen tilhørte er ukjent (Wacker 1996:229-230). Under hellenismen ble i enkelte tilfeller de tradisjonelle gudene erstattet av representasjoner fra de hellenistiske herskerfamiliene (Forbes 1945:42). Yegül (1982:13-14) mener at gymnasia i tiden etter Alexander den store fremstod som seter for herskerkult og således foregrev den senere praksisen med keiserkult under romersk overherredømme. De lilleasiatiske badeanleggenes keisersal var tradisjonelt sett direkte videreført fra hellenistiske ephebeion. Var virkelig keisersalen et tegn på romanisering av badeanleggenes palestra i Efesos under keisertiden?

3.1 Gresk ephebeion og romersk keisersal

3.1.1 Ephebeion

Vitruv (*De arch.* 5.11) beskriver palestraens ephebeion som en stor, sentrert apsisnisje med seter for unge menn. På hver side av ephebeion var det plassert romlige exedrae, hvor filosofer, retorikklærere og andre kunne sitte og diskutere. Dette stemmer arkeologisk godt overens med eksempelvis Priene (Fig. 10 og 11).

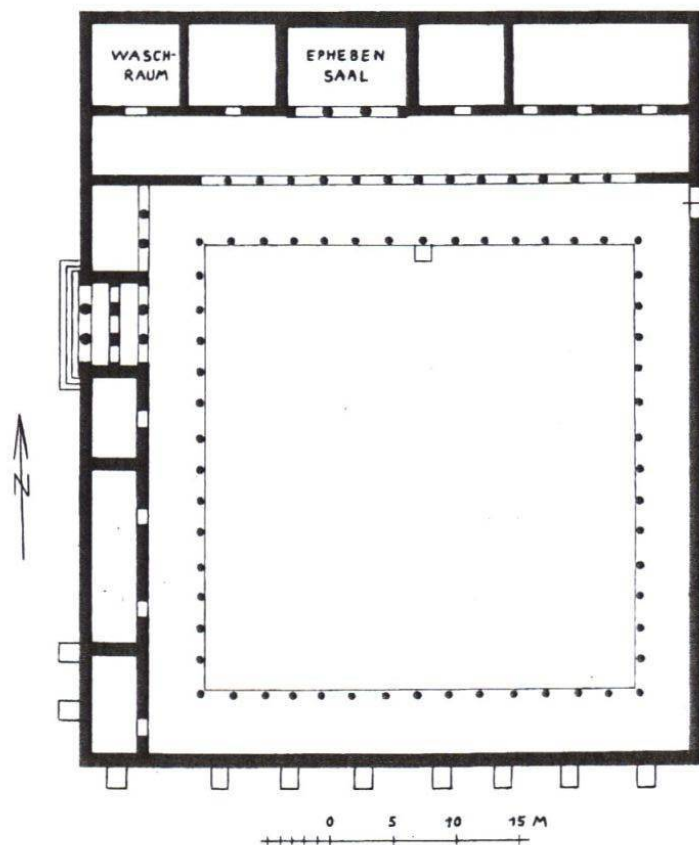

Fig. 10: Priene. Plantegning av palestraen i Nedre gymnasium (Yegül 1992:11).

Joniske Priene er en av de sjeldne arkeologiske tilfellene der en fortsatt pågående utgraving stadig avdekker nyttig informasjon om en opprinnelig gresk by. I kontrast til andre byer, hvor informasjon har blitt tilintetgjort av gjentatte naturkatastrofer eller urbane endringer, frembringer Priene derfor et relativt enhetlig bilde, der ruinene dateres til klassisk og hellenistisk tid. Mindre modifikasjoner har blitt foretatt i keisertid. Priene hadde to gymnasia; Øvre og Nedre Gymnasium. Øvre Gymnasium inneholdt opprinnelig en hellenistisk palestra, men ble ombygd i keisertid, noe som resulterte i tilføyningen av romerske bad og en redusert palestra (Ferla & Hollmann 2005:18, 162-166). Ferla & Hollmann (2005) har gjennomført en detaljert, arkitektonisk studie av Nedre Gymnasium (Fig. 10). Dette gymnasiet ble ikke endret slik som Øvre Gymnasium. Nedre Gymnasium, oppført mot slutten av 2. århundre f.v.t., lå rett ved stadion, ikke ulikt Vediusgymnaset i Efesos. Palestraen inkluderte et kvadratisk peristyl (cirka 35 x 35 meter) i dorisk orden, totalt omsluttet av stoaer. Det ble funnet en sokkel, muligens en statuebase, på nordsiden av peristylet. Denne kan ha tilhørt den nordlige sentralhallen. På nord- og vestsidene lå det rom bak stoaene. På vestsiden var inngangen til palestraen utformet som et propylé med doriske søyler. I øst ledet en dør ut til stadion med en

dorisk stoa, som forbandt palestraen med denne og kombinasjonen gjorde anlegget til et gymnasium, i henhold til Vitruv. En exedra var tilføyd propyleets nordlige vegg. Exedraen var en hall som var åpen mot peristylet gjennom to doriske søyler, og i denne hallen har deler av marmorbenker blitt funnet. På nordsiden av palestraen fantes det nok en søylerekke i dorisk orden. Bak denne søylerekken lå det en avlang, indre plass (48 x 5 meter) som gav ventilasjon og lys til de nordlige rommene som vendte mot sør. Fasaden til disse rommene hadde entablement i jonisk orden med gesims, *sima* og frise, dekorert med *bucrania* (oksehoder), kranser og offerkar.

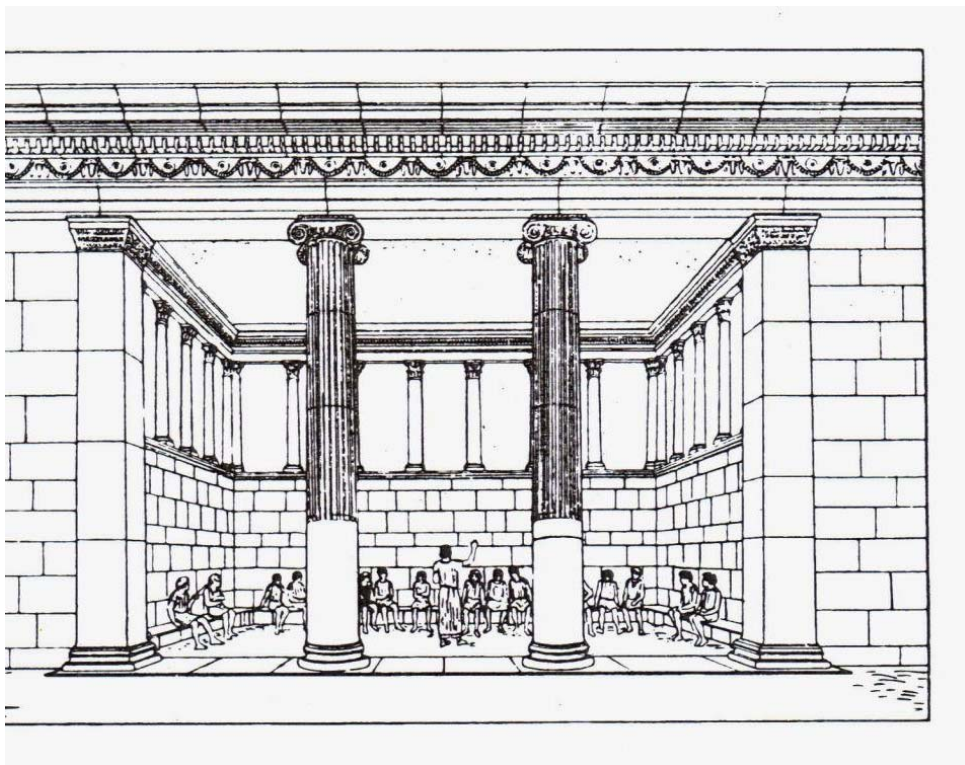

Fig. 11: Priene. Ephebeion i Nedre gymnasium. Hypotetisk perspektiv (Winter 2006:401).

Det mest fremtredende rommet til palestraen lå i nordfløyen, og var en sentral hall på 9,50 x 6,50 meter. Under utgravningene ble det oppdaget inngraverte elevnavn på søylene og veggene. Fasaden til ephebeion (Fig.11) bestod av to lange joniske søyler som var glatte nederst og kannelerte øverst, og søylene var plassert mellom *antae*, pilastre. Høyden på hallen var cirka 5,50 meter. Den nedre delen av veggene var av marmor, mens den øvre delen av veggene hadde serier med korintiske halvsøyler og *antae*, toppet av gesims med tannsnitt. Halvsøylene stod på et sammenhengende pediment i marmor. Veggene bak halvsøylene var av murverk dekket med stukk. Steinfundament for trebenker har blitt funnet *in situ* i hallen. Fragmenter av en mannlig statue i menneskestørrelse ble funnet i ephebeion og den kan enten

ha stått på sokkelen ved peristylet eller i senter av ephebeions nordlige vegg. Rommene på begge sider av ephebeion ble brukt til omkledding, kaldtvannsbading og kroppspleie (Ferla & Hollmann 2005:168-172).

Planmessig minner Prienes palestra om kasusene fra romerske Efesos, og palestraen inneholdt de samme elementene som henholdsvis propylé, peristyl og ephebeion. Prienes ephebeion ble fremhevet med rikere dekor enn resten av palestraen og kan muligens ha inneholdt en statue. Selv om fasaden var dekorert med oksehoder, girlandere og offerkar, noe som indikerer kultvirksomhet, ble det ikke funnet noe alter der.

3.1.2 Keisersal

Etter å ha studert badeanlegget i Sardis, som består av badeblokk og palestra, mente Yegül (1982:7-8) at palestraens såkalte marmorhall hadde store arkitektoniske likheter med de efesiske hallene Keil (1929a) kalte keisersal. Yegül gjenkjente flere haller fra badeanlegg i Hierapolis, Afrodisias og Ankyra. Mange har akseptert hans hypotese (eksempelvis MacDonald 1986; Miltner 1958; Nielsen 1990a; Steskal 2003), mens enkelte har trukket den i tvil (Farrington 1987; Newby 2005). Burrell (2006:460) avviser hele keisersalbegrepet og mener den heller bør kalles aedacula-hall (Burrell 2006:460).

Yegül (1992:422-423) mener at formgivningsopprinnelsen til keisersalen kan spores tilbake til ephebeion i de hellenistiske gymnasia. Endringen fra det enkle interiøret til den mer overdådige ornamenterte keisersalen med aedacula-fasade (se forsideillustrasjon), mente han var uttrykk for rommets funksjonsendring og sosiale posisjon. Fra å være primært et undervisningsrom ble keisersalen i stedet et meningsfylt rom for hele bysamfunnet ved å være til ære for keiseren. Gjennom å tilbe keiseren i keiserkultene tilba samfunnet samtidig makten og prakten til den romerske staten. Slik dyrking fant også sted i offisielle templer for keiserkult, men det var også hensiktsmessig å reservere et spesielt sted i de offentlige badene for samme politiske funksjon og inspirasjon. Den romerske kulturelle påvirkningen av selve palestraen strakk seg imidlertid kun til utviklingen av keisersalen (Yegül 1992:250).

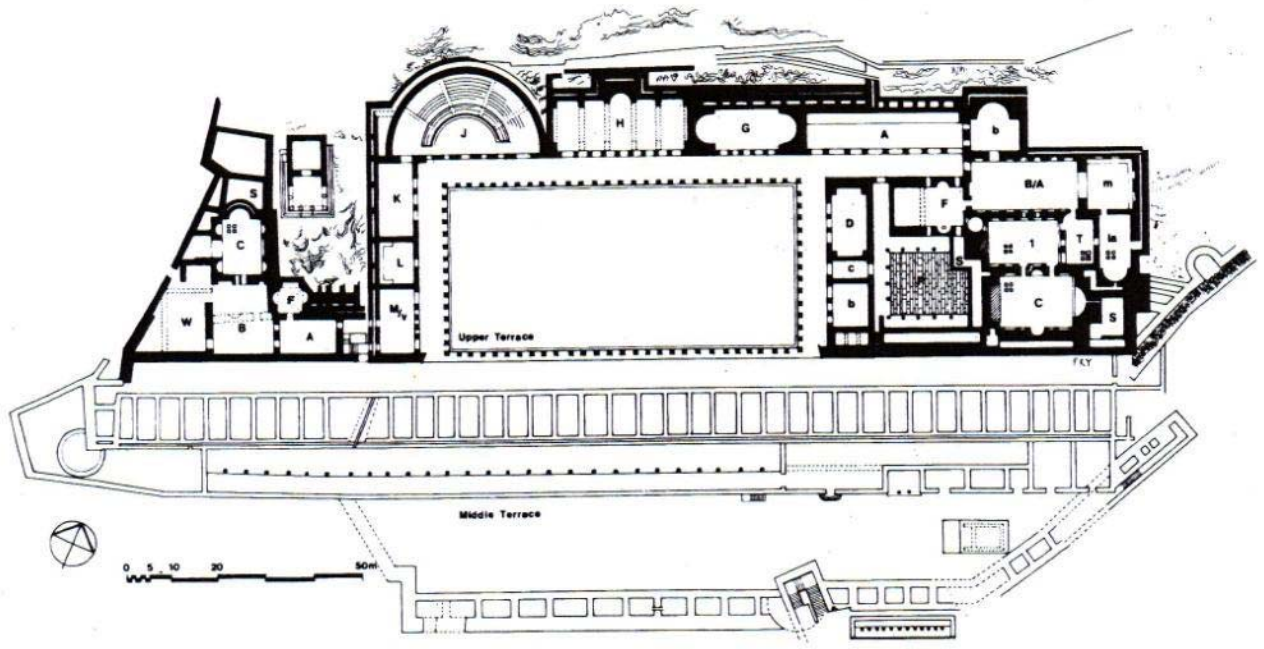

Fig. 12: Pergamon. Plantegning av gymnasium (Yegül 1992:288).

Selv om greske ephebeion ikke direkte kan knyttes til kultaktivitet (Yegül 1982:15), hadde hellenistisk herskerkult, en mulig forløper til romersk keiserkult, blitt innlemmet i gymnasia. Tilsammen utgjorde greske gymnasia og heroon ulike sentra for herskerkult under hellenismen (Yegül (1982) henviser kun til to eksempler på heroon: Kaisareion i Alexandria og Heroon fra Calydon i Aetolia). Med sine peristyl og kolonnader dannet de en sosial og arkitektonisk utviklingsplattform for romersk keiserkult. Yegül bruker også ombyggingen av det hellenistiske gymnasium fra Pergamon under keisertiden som et eksempel på at keisersalen mer eller mindre overtok funksjonen til ephebeion. Det pergamenske gymnasium ble omorganisert for å tilpasses romerske varmtvannsbad, og også andre rom ble renoverert for å tilpasses nye nødvendigheter. ”Hall G” (Fig. 12) erstattet en tidligere hellenistisk exedra ved konstruksjonen av doble apsiser og marmordekorasjon. En arkitravinnskrift fra dette rommet æret både keiserne som guddommer (*Sebastoi*) og Hermes og Herakles (Schazmann 1923:57). Keiserne forblir uidentifiserte (Burrell 2006). Innskriften og dekorasjonen mener Yegül (1982:12) kan bekrefte praktiseringen av en samlet kult for keiserne og gymnasia guddommer i rommet, og dermed også dens identifisering som keisersal. Dette har senere blitt tilbakevist epigrafisk og arkitektonisk av Burrell (2006:443), som mener at dedikasjonsinnskriften hentyder til restauringen av selve anlegget. ”Hall G” hadde heller ikke aedícula-fasade (se kapittel 3.2). ”Hall H”, et hellenistisk ephebeion, ble dekorert med

marmor, men opprettholdt sin funksjon under keisertiden som seremonihall såvel som undervisningsrom (Yegül 1992:422-423).

Til tross for at hallene i Pergamon ikke vender mot hverandre slik som i Havnegymnasiet (sal A1 og A2) og Østgymnasiet (keisersal og auditorium), men i stedet var vendt ut mot peristylet, mener Yegül (1992:423) at det fantes en tydelig sammenheng mellom disse doble hallene. Ifølge Yegül kunne en formel gjenkjennes; rommene var keisersal og undervisningsrom. Denne planmessige formelen, mener Yegül, kan likeså overføres på det hadrianske badeanlegget i Hierapolis, utelukkende basert på hallenes plassering i palestraen.

Dobbelhallformelen til Yegül gjelder kun for to badeanlegg i Efesos, samt Hierapolis. Vediumgymnasiet og Teatergymnasiet i Efesos samt badeanleggene i Milet, Sardis og Afrosias har derimot kun én keisersal og ingen motsatt hall (se eksempelvis Nielsens (1990b) katalog). Keisersalen i disse badeanleggene ligner planmessig mer på de opprinnelige greske palestraene, eksempelvis Priene, med sitt ene, sentrale ephebeion. Dette ephebeion ble ifølge Vitruv primært brukt til undervisning, ikke kultvirksomhet. En hall med tilnavnet Museion i Milets Faustinabad (Fig. 13: M), en hall som tilsvarer keisersaldefinisjonen til Yegül, har blitt tolket som et mottakelsesrom for personer av rang og formue, sammenlignbart med vår tids VIP-rom. Det bør derfor heller ikke utelukkes at disse multifunksjonelle, efesiske hallene også kunne ha vært åsted for representasjoner og samlinger (Steskal 2003:234).

Keisersalenes arkitektoniske planløsning indikerer ikke nødvendigvis kultvirksomhet. Om keisersalen overtok funksjonen til det tidligere ephebeion ville denne hypotesen medføre at keisersalen var et undervisningsrom. Det er mer sannsynlig at keisersalen helt enkelt var en dekorert marmorhall til bruk for ulike seremonier, muligens i forbindelse med atletiske konkurranser eller andre sportslige aktiviteter. Siden det ikke kan påvises kultvirksomhet arkitektonisk, kan en heller ikke påvise noen romanisering av badeanleggenes marmorhaller.

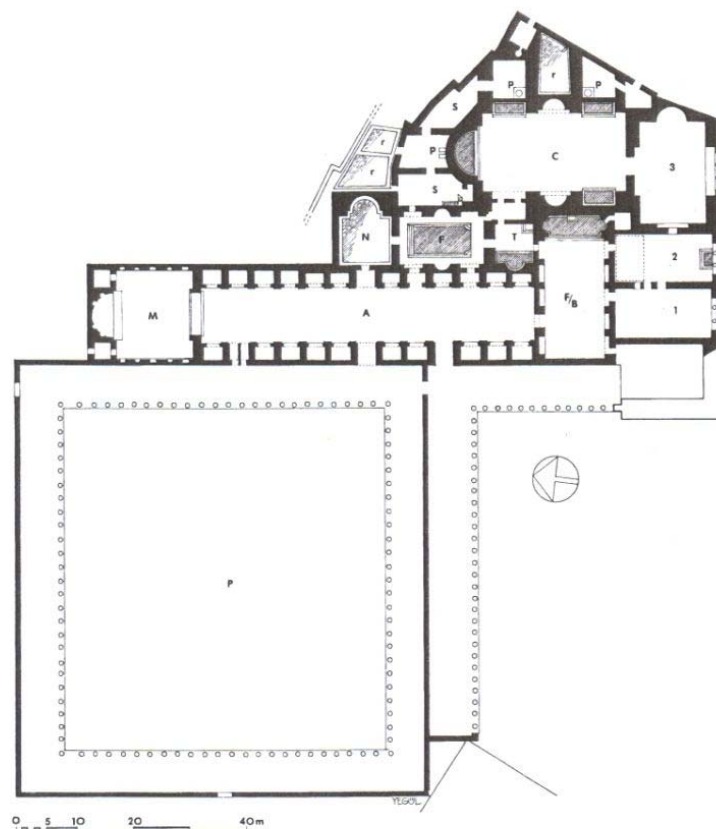

Fig. 13: Milet. Plantegning av Faustinabadet (Yegül 1992:292).

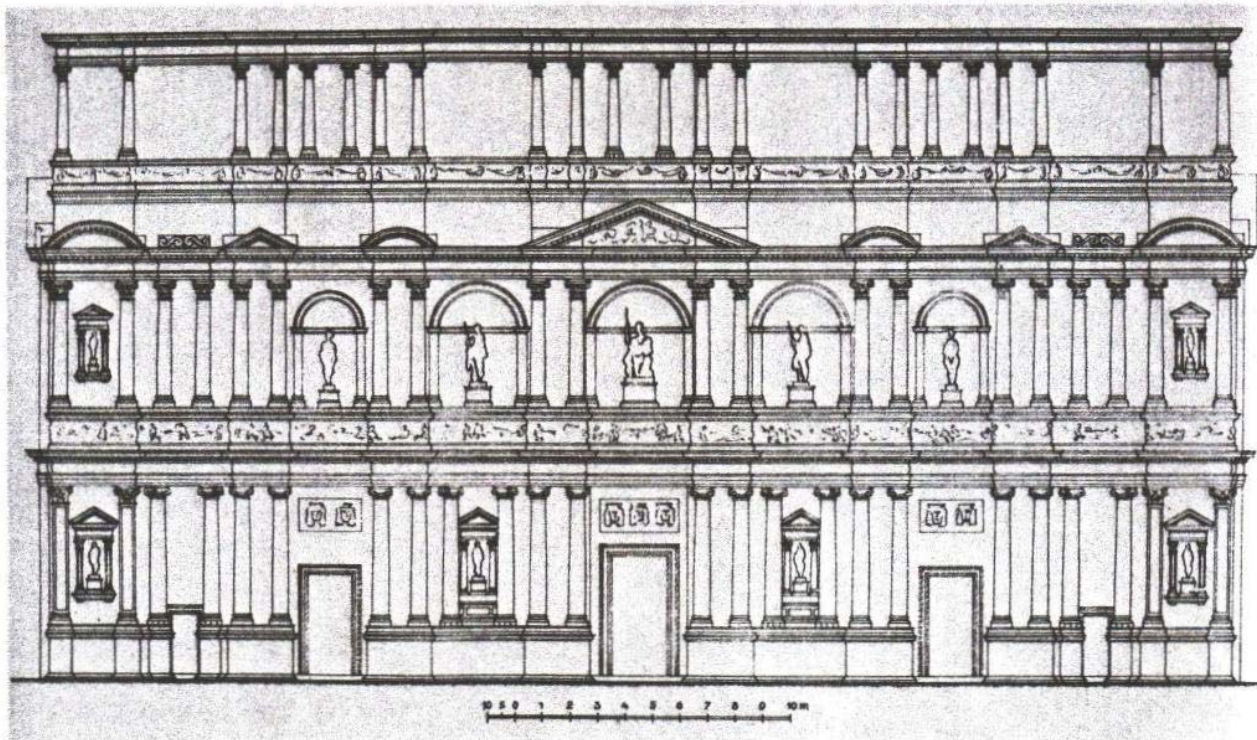
3.2 Aediculae-fasader

Benndorf (1897:64) kommenterte i sin utgravningsrapport at Havnegymnasiets keisersal sin arkitektoniske utforming kunne minne om de scenografiske veggmaleriene fra Pompeii. Både veggmaleriene i Pompeii og de efesiske keisersalenes fasader (se forsiden) har et dramatisk og detaljert arkitekturuttrykk som var populært i den gresk-romerske verden under keisertiden (Lyttelton 1974:9-14). Lyttelton karakteriserer stilen som barokk arkitektur. Lyttelton (1974:11-16) mener at bevegelsesillusjon var en viktig del av det nye arkitektoniske uttrykket, i motsetning til den mer rettlinjete, statiske gresklassiske stilen. Den nye stilen var en mer flytende arkitekturform, ikke i den forstand at rette linjer og rektangler ble utelatt, men for eksempel ved at gavlenes triangulære former ble tonet ned til buer og at veggene i seg selv buktet inn og ut. Buede gavler ble vanligvis brukt for å toppe nisjene i eksempelvis lilleasiatisk arkitektur i det første århundre v.t. I samme periode ble en bevegelsesvirkning også gitt fasadene ved å dele opp veggens sletthet med introduksjonen av fremspring og nisjer, som på teatrenes scenebygninger, nymfeer, badeanlegg osv.

Bruken av miniatyrordner for å dekorere dører og vinduer (Fig. 14) kan ansees som et brudd med tidligere gresklassisk arkitektur. Søylar og gavlar oppfylte ikke lenger sin konstruksjonsmessige primærfunksjon, men ble derimot brukt kun til dekorasjonsøyemed (Lyttelton 1974). I gresk arkitektur før hellenistisk tid fantes det lite skille mellom byggeteknikk og fremtoning, noe som førte til at arkitekturen nærmest var statisk, sammenlignet med tidligere gymnasia (Winter 2006). Den nye arkitekturen var et brudd mellom bygningspraksis og eksteriør fordi eksteriøret illuderte bygningsfunksjoner som ikke egentlig fantes, og bygningene tenderte derfor mot å være mer dekorerte enn klassiske bygninger. Utviklingen av den korintiske ordenen, og senere også komposittkapiteler, som var mer dekorative enn doriske og joniske ordner, samt en med tiden økende allmennbruk, illustrer den betydelige bruksøkningen av den nye arkitekturstilen i den gresk-romerske verden. Stilen betegner rikt dekorerte bygninger og frembringelsen av fokuspunkt. Fasadene skulle ikke beskues fra ulike vinkler, eksempelvis gresklassiske templer, siden formen fremstod som scenekulisser. Den løse stilen kan ha sin opprinnelse fra det fjerde århundrets f.v.t. Hellas og de joniske områdene med sine *tholos*, runde bygninger. Arkitekturformen ble videreutviklet i republikkens Roma, der bruken av sement og buer gjorde den klassiske søyle og arkitrav-arkitekturen konstruksjonsmessig overflødig. Innhentede arkitekter og importert arbeidskraft fra øst, eksempelvis Syria, Hellas og Lilleasia, under det første århundre v.t., fikk stor betydning for denne arkitekturutviklingsretningen (Lyttelton 1974:13-26).

Innflytelsen på arkitekturen gikk ikke kun i én retning, fra øst mot vest, men hadde også en motsatt effekt, ikke uavbrutt, men episodisk. Dette vises blant annet i Athen, der byggeaktiviteten i keisertid øker i to perioder, først under Julio-Clauderne og senere under Hadrian. Arkitekturuttrykket ble et viktig element og vises tydelig på bygninger og monumenter reist på både keiserlig og privat initiativ, som for eksempel av den fremtredende og innflytelsesrike grekeren Herodes Attikus (Thompson 1987). Arkitekturen var ikke utelukkende romersk eller gresk, i likhet med badeanleggenes utforming, men en hybridform og kan anses som kreolisering.

Fig. 14: Scaenae frons i Efesos' teater, rekonstruksjon (Lyttelton 1974, katalog nr. 115)

Den nye fasadearkitekturen kan også settes i sammenheng med utviklingen av de gresk-romerske teatrenes scaenae frons, som fra begynnelsen ofte var påmalte, flyttbare vegger, i henhold til dramastykkene fremført på scenen. Teatrenes scenekulisser utviklet seg videre under keisertiden til å bli permanente steinfasader med integrerte statueprogram, spesielt i Lilleasia. Det første kjente, lilleasiatiske eksemplet på denne typen fasade finnes i Efesos' teater, datert stilistisk til år 66 v.t. (Vandeput 1997:33). Dette teatret hadde en tre etasjes scaenae frons. Det viktigste elementet innen lilleasiatisk arkitektur var utarbeidelsen og utviklingen av fasader med to eller flere søyleordner, forbundet i par som dannet aediculae (Lyttelton 1974:324), derav aediculae-fasader. Dette arkitektoniske fenomenet spredte seg raskt til andre typer bygninger over hele Lilleasia. Foruten keisersalenes fasader var Trajans nymfeum og Celsus-biblioteket (Fig. 15) gode eksempler på aediculae-fasader i Efesos (Lyttelton 1974:263-270).

Barbara Burrell (2006:450-451) mener at opprinnelsen til aediculae-fasader er uvisst. Opprinnelsen kan være de stadig mer raffinerte, hellenistiske scaenae frons, som influerte palass- og gravarkitektur, samt Romas samtidige teatre. Aediculae-fasader kan likeledes ha sin opprinnelse i det republikanske Roma, der de ikke kun var iøynefallende luksus, men hadde funksjonen som maskering av teglsteinsvegger. Begge teoriene indikerer en opprinnelse i teaterscenen, som Lyttelton (1974) påpeker var enten hellenistisk eller romersk,

som prototypisk ”falsk fasade” og kilden til aedacula-formgivning. Scenekulissene kunne variere, der templer, hus, palass eller landskap kunne representeres. Ut fra dette utviklet scaenae frons seg til et mer dekorert format, en to- eller treetasjes aedacula-fasade.

Preferansen for en slik formgivning har trolig bakgrunn i en euergetisme-rivalisering, hvor konkurrerende oligarker overøste det republikanske Roma med luksuriøse materialer, statuer og søyler. Disse ”falske fasadene” ble den paradigmatiske scenebygningen og inspirasjonen ble deretter overført til andre bygningstyper.

Hazel Dodge (1990:108-109) mener at marmordistribusjon var en medvirkende årsak til utviklingen av aedulae-fasader. Som del av Romerrikets økende handelsnettverk innen dekorativ stein, som marmor og granitt, gav det den urbane eliten i Lilleasia muligheten til å delta i dette nettverket og donere penger inntjent til konstruksjoner og dekorasjoner av offentlige bygninger og fasiliteter. Fra det andre århundre v.t. ble i tillegg marmor, både hvit og farget, brutt i større skala i øst og sendt til Roma, der den økende bruken av marmor og granitt hadde prydet monumenter og bygninger siden senrepublikken. I den flaviske perioden hadde stilen utviklet seg til en dekorativ bruk av marmor, en skikk som spredte seg langs kysten av Lilleasia. Den såkalte ”marmorstilen” var karakterisert ved bruk av marmorplater, utstikkende marmorordner og aedulae-fasader med pediment på nymfeer, scenae frons og badebygninger. Da marmorhandelsnettverket ble vidtrekkende for hele keiserriket, spredte også marmorstilen seg i kjølvannet av dette. Bruken av marmor og granitt i de østlige provinsene var et direkte resultat av deres inkorporasjon i det sosiale, økonomiske og keiserlige nettverket og stimulerte utviklingen av den distinkte, østlige arkitekturstilen.

I Lilleasia hadde badeanleggene stor innflytelse på marmorstilen, på grunn av den høyt dekorerte keisersalen (Ward-Perkins 1981:292-295). Det var nettopp i disse bygningene at materialene og teknikkene som generelt sett antas for å være typisk romersk arkitektur fantes (Dodge 1990:112). Men var de egentlig et typisk romersk arkitekturuttrykk? Keisersalene kan betegnes som interne fasader, mens aedulae-fasader var hyppigere brukt eksternt. For å belyse aedulae-fasadenes arkitektur og betydning, finnes to gode samtidige eksempler: Celsus-biblioteket i Efesos og Herodes Attikus’ nymfeum i Olympia.

3.2.1 Celsus-biblioteket

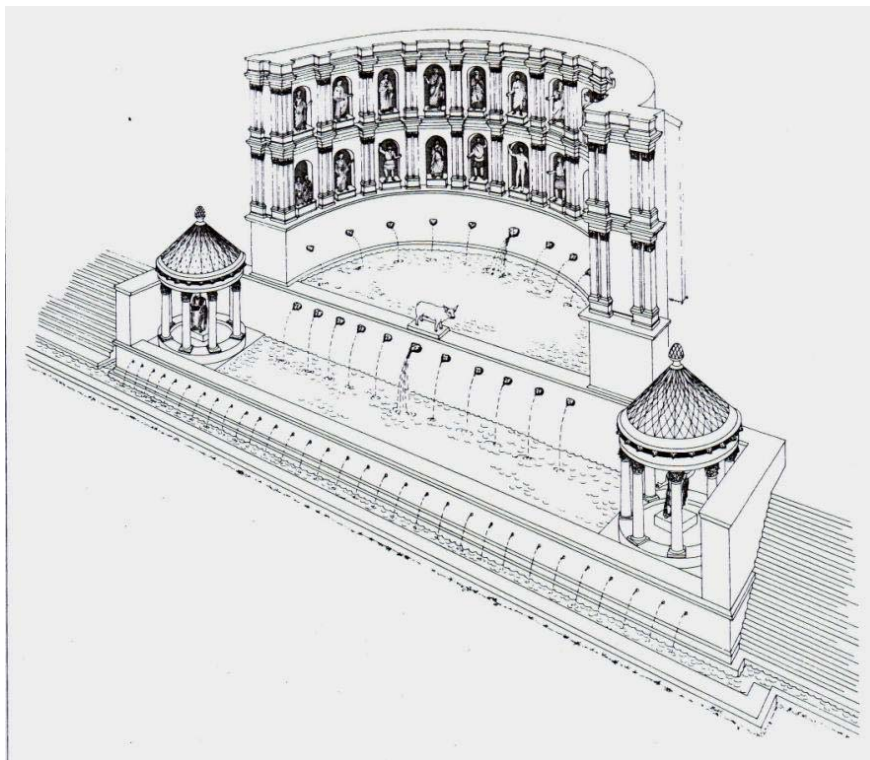

Fig. 15: Efesos. Celsus-bibliotekets fasade (privat foto).

Titus Julius Celsus Polemaeanus var en notabilitet fra Sardis. Han var velgjører i Efesos, romersk hærfører, konsul i Roma (92 v.t.) og prokonsul i provinsen Asia (106 v.t.). Han påbegynte oppføringen av Celsus-biblioteket (Smith 1998:73). Biblioteket (Fig. 15) kan stilistisk dateres mellom 113 – 117 v.t. (Vandeput 1997:34), og var oppført med teglstein i romersk byggeteknikk (Waelkens 1987:96). Barbara Burrell (2006:455-456) mener at fasaden illustrerer et annet aspekt ved aediculae-fasader; dens falskhet. Interiøret var konstruert som en funksjonell treetasjes fasade med nisjer for bokreoler. Eksteriøret derimot var kun to etasjer som strakk seg høyere for å fremvise fasadens dyre pavonazzetto-søylar fra Frygia. Aedica-fasaden ble nådd via en trapp som ble flankert av baser med rytterstatuer av Celsus. Basene hadde tospråklige innskrifter som attesterte hans karriere (Smith 1998:74). Selv om de fleste av statuene er borte er det likevel mulig å rekonstruere det ideologiske programmet fra deres innskrevne baser. I nisjene til den nedre etasjen stod statuefremstillinger av Sofia, Arete, Episteme og Ennoia Kelsou: Celsus' visdom, mot, kunnskap og gode sans. En brystpanserstatue som stod i en av nisjene i den øverste etasjen har også blitt funnet. Den var muligens én av fire statuer. Dens identifikasjon svinger mellom Tiberius Julius Celsus Polemaeanus, som ble gravlagt i en sarkofag under biblioteket, og hans sønn Tiberius Julius Aquila Polemaeanus, som fullførte bygningen for sin far post mortem (Hanfmann 1975:65).

Bibliotekfasaden spilte på forholdene mellom det greske og romerske og det sivile og militære. Biblioteket *per se* var et monument for litterær kultur, så de kulturelle dydene (visdom og kunnskap) var passende. Den arkitektoniske dekoren spilte på en allianse mellom romersk politikk og gresk kultur. Hver pilaster tilhørende de tre dørene var dekorert med ”lokalt” blomstermotiv i hellenistisk stil, innrammet med romerske liktorers *fascēs*, det kjente emblemet for romersk politikk og forvaltningsherredømme (Smith 1998:74-75). Siden Celsus var gravlagt i bygningens sentrale apsis, som også trolig inneholdt en statue av ham, kan bygningen i tillegg tolkes som et heroon. Stiftingsdokumentet på bygningsfronten bestemte at alle statuene skulle krones tre ganger årlig, noe som var vanlig i gresk heltekult (Burrell 2006:457-458).

3.2.2 Olympia

Fig. 16: Olympia. Rekonstruksjon av Herodes Attikus-nymfeet (Bol 1984, bilag 5).

Nymfeet i Olympia (Fig. 16), bygget av Herodes Attikus i cirka 150 v.t. med senere modifikasjoner (Bol 1984:98-100), er et annet godt eksempel på aedicular-fasade. Den er muligens det best dokumenterte nymfeet i det romerske øst (Burrell 2006:457). Herodes Attikus var meget bemidlet, hadde stor innflytelse i Romerriket og var kjent for sin

euergetisme – den har resultert i ulike monumenter, over 150 innskrifter, mer enn 200 statuer og nær 25 bygninger spredt rundt i Italia, Lilleasia og Hellas (Tobin 1997:9-10).

Nymfeumbakveggen var halvsirkelformet og på to etasjer. Veggen var primært dekorert med portretter av Herodes Attikus og Antoninus Pius og deres respektive familier. Nymfeet bestod av to basseng og tårnet over det gamle tempelet til Hera, og det var godt synlig med sine statuer og fargede marmor (Tobin 1997:315). Nymfeet ble i realiteten, som med Celsus-biblioteket, et dynastisk monument fordi statuene ble med tiden oppdatert. Dette vises ved at Marcus Aurelius, en ung mann da nymfeet ble bygget, ble portrettert senere i livet som enerådende keiser. Hans brystpanserstatue ble satt opp i en av de tilføyde rotundene på hver ende av det nedre bassenget. En togastatue, som muligens representerte den eldre Herodes ble plassert i rotunden på motsatt ende. Disse statuene ble muligens satt opp rundt år 170 v.t. Senere reviderte Herodes' svigersønn, Vibullius Hipparchus, de utdaterte tekstene på enkelte av statuebasene, plassert ved det øvre bassenget, og tilføyde nye statuer av hans egne familiemedlemmer (Walker 1987:61).

I nymfeumskonstruksjonen utført av Renate Bol (1984) inkluderes to representasjoner av Zeus, beskytter av elven Alfeios, hvis vann ledet til nymfeet. Zeus-statuene var plassert i senter av komposisjonene både oppe og nede, der representasjonene av keiserfamilien var plassert nederst (romersk), mens representasjonen av Herodes' familie var plassert øverst (gresk). Hele nymfeet var primært til ære for Zeus (Tobin 1997:316). På veggen mellom det øvre og nedre bassenget stod en marmorokse med en innskrift på flanken: ”Regilla (Herodes' kone), Demeters prestinne, [gav] vannet og [statuene] rundt vannet til Zeus (i plural form).” Språket, noe svevende og gammeldags i henhold til datidens greske litterære mote, var tenkt å gjenkalle tidligere offer til elveguden Achelous (en viktig guddom i gresk mytologi) (Walker 1987:61). Regilla var muligens med i den lokale Demeter-kulten (Tobin 1997:321). Herodes og Regilla dediserte også en statue av Hygieia i nærheten av nymfeet, muligens for å reflektere dets velgjørende og helsebringende effekt. Nymfeet var en meget sofistikert bygning som var rik på hentydninger. Det var lokalsamfunnet til Elis, en polis nær Olympia, som gav statuene av Herodes og hans familie, den rikeste familien i det antoninske Hellas. Nymfeet uttrykker dermed forholdet mellom Elis og Herodes. På sin side gav Herodes de keiserlige familiestatuene. Nymfeet viser dermed også relasjonen mellom Herodes og datidens herskere. Monumentet reflekterte også en nostalgisk holdning til den greske fortiden (Walker 1987:61).

Hver etasje med statuer representerte fire familiegenerasjoner; på denne måten var Herodes' linje lik keiserens. Som det keiserlige dynasti lovet stabilitet i riket, lovet Herodes'

dynasti konstant beskyttelse av Olympia og underforstått hele Hellas (Tobin 1997:320). Enkelte av de eldre medlemmene av Herodes' familie var iført toga, mens de yngre hadde *himation* tilhørende gymnasiumstudenter. Statuen som muligens kan identifiseres som Herodes var bekledd med himation, et plagg som fremhevet hans greske identitet, siden Regillas romerske familie mest sannsynlig var iført togaer. Herodes kunne både fremheve sitt greske, kulturelle opphav og sin romerske, politiske status (Smith 1998:76-77).

Som med Attikus' nymfeum i Olympia representerte også Trajan-nymfeet i Efesos med sin aedicular-fasade, ære overfor keiserne (Burrell 2006:457). Ifølge innskriften *IvE* 424 ble nymfeet bygget av Tiberius Claudius Aristion, også nevnt i Havnegymnasiet. Trajan-nymfeet, dedikert Artemis, Trajan og byen Efesos, hadde en halvdrapert, kolossal statue i senter med en sfære ved sine føtter. Dette var Trajan, og hans guddommeliggjorte far, Nerva (96-98 v.t.), stod i nærheten. I den nedre delen av aedicular-fasaden stod kolossale statuer av Kore, Dionysos, Androklos og et ukjent kvinnelig portrett, muligens en keiserinne eller en offentlig velgjører. Det stod også andre, noe mindre statuer der, som Afrodite, en satyr og en kvinne i arkaisk stil (Burrell 2006:457).

Aedicular-fasader med en diffus opprinnelse, men med hentydninger til gresk-romerske teaterkulisser, økte i omfang på begynnelsen av det andre århundre v.t og ble brukt på ulike offentlige bygninger. En forklaring kan være behovet for forseggjorte, dekorative offentlige fremstillinger som igjen utviklet seg til en arkitektonisk parallell til et mer formelt skjema, ofte funnet i offisiell skulptur. Hver enkelt fasade hadde et sterkt, konsentrert uttrykk; de var en form for paviljonger eller utstillingsbygninger (MacDonald 1986:196-197). Skulpturrollen på offentlige bygninger var en viktig komposittoppfinnelse for allmenn fremvisning av dem og disse ble utviklet i tråd med de lilleasiatiske aedicular-fasadene. Fasadene oppnådde kun maksimal effekt ved inkluderingen av skulpturer i fasadenisjene. På den måten ble arkitekturen mer antropomorfisk, siden den tjente som rammeverk for menneskelige fremstillinger (Hanfmann 1975:64-65). Statuefremvisning var opprinnelig en av hovedhensiktene med aedicular-formgivningen (Burrell 2006:451-452).

Yegül (1982; 1992:423) mener at keisersalenes aedicular-fasader har en arkitektonisk utforming og symbolikk som kan minne om kongelig og keiserlig tematikk. Keisersalens arkitektur kan dermed relateres til keiserkult. I Lilleasia har minst 37 byer hatt et provinstempel for keiserkult og tilbedelse av guddommelige keisere, der rundt ti templer er bevart i den grad at arkitekturen kan typebestemmes (Burrell 2004:305-330). Likevel synes det paradoksalt, til tross for den påståtte keisersymbolikken, at ikke et eneste aedicular-fasade-

eksempel har blitt funnet i eller rundt områdene til noen av de eksisterende templene for provinsiell keiserkult. Dette kan muligens skyldes ulik bevaringsgrad, men Lilleasia som helhet antyder at keiserempelarkitekturen forlenget den hellenistiske tempelbyggingstradisjonen uten å ha tydd til aediculae-fasader (Burrell 2006:439).

William L. MacDonald (1986:201) bygger på Yegüls hypotese (1982, 1992) om at keisersalenes aediculae-fasader i Lilleasia fremkalte keiserassosiasjoner og var bakteppe for keiserkultseremonier. MacDonald mener at aedacula-fasaden til Aula Regia i Domitians palass i Roma var forbilde for tilsvarende bygningsfasader funnet i blant annet Efesos og Olympia, på grunn av de vedhengende keiserassosiasjonene til Aula Regias formgivning. Han mener videre at aediculae-fasader generelt sett hadde gjennomstrømninger av keiserlig tematikk, men at det ikke kun var for å signalisere romersk overherredømme. På tvers av keiserriket bar aediculae-fasadene et arkitektonisk budskap om samfunnsfellesskap under beskyttelse av Roma, den selvoppnevnte forvalteren av gresk-romersk kultur.

Barbara Burrell (2006:452-453) mener derimot at aedacula-fasaden til Aula Regia ikke har noen keiserlige konnotasjoner, men helt enkelt var en stor mottakelseshall i det flaviske palasset og at fasadens arkitektur heller bør tolkes som avledning fra samtidige teaterscenefremstillinger; scaenae frons. Burrell (2006:459) tilbakeviser også keiserkult/fasade-hypotesen og argumenterer for at aedicalae-fasader opplivnet ulike typer bygninger i øst og at keiserstatuer ble satt opp på enkelte bygningsfasader, men ikke samtlige. Det er ingenting som forbinder aediculae-fasader, hverken eksterne fasader eller internt i keisersalen, med keiserkult, fordi det hittil ikke finnes noe bevis for at keiseren ble æret som guddom i den forbindelse.

Aedicalae-fasadene var dekorative, falske fasader, fylt med skulpturer og med variasjon i statueprogrammet. Stilistisk brøt fasadene med tidligere arkitektur. De forekom internt, som i keisersalene, men oftest eksternt, som i offentlige bygningsfasader. Aedicalae-fasadene kan betegnes som en gresk-romersk fusjon, en form for kreolisering, heller enn romanisering eller hellenisering. Fasadene representerte mytologi, euergetisme og ære til keiseren i skjønn forening, og keiserkult synes fraværende. Fasadene og statueprogrammene la i stedet vekt på gresk identitet og relasjoner til keiserfamilien.

3.3 Statuer og dekorasjon

I Havnegymnasiet er det funnet totalt ti statuer, syv symplegmai, én dyreskulptur og relieff. Det er til sammen funnet 15 statuer, én statuett og tre hermer, samt relieff i Vediugymnasiet. Den samlede funnmengden for hele Østgymnasiet er 13 statuer og to symplegmai. Enkelte statuer og symplegmai er epigrafisk attestert (Manderscheid 1981:86-91).

Badeanlegg	Ikke badeområde:		Badeområde:	
	Keisersal	Keisersal-lignende rom	Andre	
Havnegymnasiet:	-	6	2	5
Vediugymnasiet:	10	-	5	4
Østgymnasiet:	10	-	4	-
Sum:	20	6	11	9
Totalsum:		37		9

Tabell 1: Statuefordelingen mellom badeblokk og palestra (Manderscheid 1981:23).

Keisersalene er definitivt badeanleggenes mest funnrrike områder. Manderscheid (1981:23) har kategorisert badeanleggenes statuefunn enten i ”badeområde” eller ”ikke-badeområde” på grunn av det tydelige skillet mellom disse enhetene (Tabell 1). Dette vises blant annet i Milet, hvor palestraen var forholdsvis overdimensjonert i forhold til badeblokken (Fig. 13). I Milet var den ”kulturelle delen”, det såkalte Museion og Apodyterion, plassert mellom badeområdet og den inkorporerte sportsplassen som en egen enhet, mens i Efesos var denne delen integrert i anlegget, uttrykt ved de to motsatt plasserte hallene; eksempelvis Havnegymnasiet (Sal A1 og A2) og Østgymnasiet (keisersal og auditorium). Dette indikerer en opprettholdelse av den greske gymnasiumstradisjonen og kulturen, hvor gymnasium tjente som kultur- og utdanningscenter (se kapittel 2.5). Hovedmengden av skulpturene finnes i disse hallene, mens badeblokken, og likeledes resten av palestraen, hadde færre statuer. Keisersalene i Vediug- og Østgymnasiet hadde hver seg ti statuer (Faustinabadet i Milet; Museion: 13 statuer, Apodyterion: 4, og badeblokk: 5). Disse tallene, så vel som totalsummen av de tre efesiske badeanleggenes skulpturfund (forholdet mellom badeblokk og hele palestraområdet: cirka 1:4), illustrerer den spesielle statusen til palestraen (Manderscheid 1981:23).

Keil (1929a:38) påpekte at de fleste skulpturene fra keisersalen i Vediugymnasiet ikke var av efesisk, men av en finere, fremmed marmor. Statuene var også mest sannsynlig blitt planlagt med tanke på plassering i keisersalen. En oversikt over keisersalens funn (Keil 1929a:38-44, katalognummer i parentes) vises i tabell 2:

Tabell 2: Statuefunn i Vediugymnasiets keisersal:

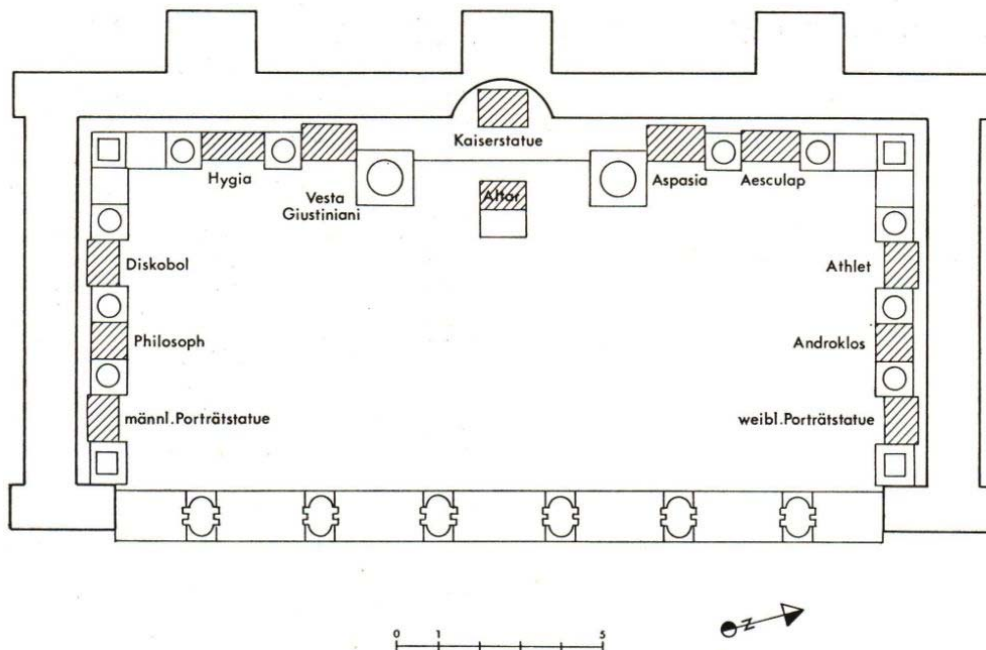
Mann	Kvinne	Guddom	Annet
(1): Bekledd torso	(2): <i>Chiton/himation</i>	(5): Vesta/Hestia	(7): <i>Diskobol</i>
(3): Torso/hode	(4): Bekledd torso	(9): Androklos?	(8): Atletfot
	(6): Hode: Aspasia	(10): Asklepios?	

En tabell kan likeledes settes opp for Østgymnasiets keisersal, basert på Keils (1932:40-51, katalognummer i parentes) utgravningskatalog (Tabell 3):

Tabell 3: Statuefunn i Østgymnasiets keisersal:

Mann	Kvinne	Guddom	Annet
(6): Keiserprest?	(7): Sittende statue	(13): Tyche/Hygieia	(9): Pikehode
(8): Skjeggede hode	(10): Oppreist statue	(14): Afrodite med Eros	
	(11): Liten statue	(12): Muse - Polyhymnia	
	(15): Oppreist statue		

Tabell 2 kan overføres til en hypotetisk statueprograminndeling gjort av Manderscheid (1981) over keisersalen i Vediugymnasiet (Fig. 17).

Fig. 17: Keisersalen i Vediugymnasiet (Manderscheid 1981:45).

Havnegymnasiets keisersal derimot inneholdt få funn: Gudinnehode, filosofhode, atlet, sfinksgruppe og ”gutten med gåsen” (Manderscheid 1981:86-88). Badeanleggenes statuer er katalogisert av både Keil og Manderscheid. For å oppnå en bedre oversikt over badeanleggenes statuer inndeles de i tre grupper: Atleter, guddommer/mytiske figurer og

personifiseringer. I tillegg regnes relieffer som en fjerde gruppe. Jeg fokuserer på alle gruppene i analysen for å skape et helhetlig bilde. Også dedikasjonsinnskriftene fra badeanleggene gir ytterligere informasjon. Hva representerte palestraenes statueprogrammer og relieffer?

3.3.1 Relieffer

Keisersalen i Vediusgymnasiet inneholdt tre dekorative relieffstykker med udokumenterte funnsteder. Det første relieffet (Keil 1929a, kat. nr. 11) var en replikk av det som kalles ”Oppholdet til Dionysos hos Ikarios”. Det andre relieffet består av fire bruddstykker (Keil 1929a, kat. nr. 12) som til sammen forstilte overrekkelsen av Dionysosbarnet til nymfene. Det siste relieffet (Keil 1929a, kat. nr. 13) viser en yngling som lener seg mot trekkdyrforspann. Keil (1929a:43-44) sammenlignet relieffet med to andre fullstendige, like replikkmotstykker. Det ene viser Helios med sitt firspann og Fosforos som løper foran, der motstykket fremstiller Eos på et firspann og med Kefalos foran. Et lite relieff av Herakles og Telefos var fremstilt på én av de fire bevarte basesoklene i Havnegymnasiets palestra. Telefos var en av sønnene til Herakles, og han avbildes som spedbarn under en hunnhjort (Heberdey 1898:72). Ingen relieff ble funnet i Østgymnasiet, hverken i keisersalen eller palestraen.

Dionysos/Ikarios-fremstillingen har sin opprinnelse i en gammel myte, som Martin Nilsson (1964:30) kaller ”svarmyte”. Disse ble oppdiktet for å forklare kultenes opprinnelse og eiendommelige kultbruk. I den vindyrkende polisen Ikaria, nær Athen, ble det avholdt fest når vinrankene var beskåret. På festen sang jomfruene og gynget deretter i husker laget av rep. Myten beretter at Ikarios hadde fått vinrankene av Dionysos og han lærte sine landsmenn å fremstille vin. Da de smakte på vinen, ble de fulle, og i troen om at de var forgiftet slo de i hjel Ikarios. Hans datter Erigone vandret omkring i søken etter sin far, fant hans døde kropp og hengte seg med et rep i bunnløs sorg. Til minne om denne historien uførte jomfruene ved festen de overnevnte seremoniene. Dionysos var fruktbarhetsgud og vinens gud, og Dionysoskulten har sin attiske opprinnelse i Ikaria (Nilsson 1964:128).

Dionysosbarnet/nymfe-fremstillingen har sitt utspring i myten om Dionysos’ fødsel. Zeus forelsker seg i Semele, en prinsesse fra Theben, datter av Kadmos. Hun blir gravid og dør, men Zeus redder avkommet og Hermes bringer barnet til de nymfene i Nysa, der Dionysos vokser opp (Nilsson 1964:128). Et Dionysos-hode ble funnet i vestibylen til Østgymnasiet (Manderscheid 1981:91). Ifølge Walter Burkert (1985:222-223) har kultene til Dionysos og Artemis en rekke innholdsparalleller. Artemis var Efesos’ skytsgudinne og hun fikk oppført et stort tempel til ære for seg. En Artemiskult i Efesos var mest sannsynlig

utbredt i byen. Kan nærværet av Dionysos tolkes som at badeanleggene også var åsted for symposia for Dionysos og skytsgudinnen Artemis? Det var ikke uvanlig med banketter i tidligere, greske gymnasia (Forbes 1945). Dionysoskulten som mysteriekult var svært populær blant både grekere og romere, og romerne hadde bakkanaler – som med tiden ble forbudt – til ære for vinguden Bacchus (Burkert 1985:290-293). På den annen side var Dionysos godt representert i Romerrikets bad, hvor Mandercheid (1981:34-35) har registrert 71 eksemplarer.

Sammen med Hermes var Herakles gymnasiaas hovedbeskytter (Winter 2006:120). I palestraen i Havnegymnasiet var Herakles representert sammen med sin sønn Telefos. Ifølge myten ble Telefos til ved Herakles' voldtekt av Aleos' datter, Auge fra Tegea i Arkadia. Auge fødte sin sønn i hemmelighet, der en hunnhjort og en løvinne gav fra sine bryst og reddet ham fra døden. Aleos fikk nyss om hendelsen og puttet mor og sønn i en kiste, plassert på havet for å dø. Kisten drev over Egeerhavet til Mysia, der mor og barn ble tatt vare på av kong Teuthras, som tok Auge til kone og ved sin død overleverte hele sitt rike til Telefos (Nilsson 1964:184). Telefos var den mytiske grunnleggeren av Pergamon og er representert på det store Pergamonalteret gjennom Telefosfrisen (Kästner 1998:153-156). Representerer denne frisen fra Havnegymnasiet politiske bånd mellom Efesos og Pergamon?

Zahra Newby (2003) bruker frisen fra teatret i Hierapolis som eksempel på knyttingen av lokale, politiske bånd under keisertiden i Lilleasia. Frisen kan dateres til 206-208 v.t. og har foruten Septimius Severus og dionysisk prosesjon fremstillinger av Artemis Ephesia, Artemis som efesisk kultgudinne, med lokal, jonisk opprinnelse og jegergudinnen Artemis, som fremhever hennes hellenske identitet. Apollon, som var Hierapolis' skytsgud og broren til Artemis, er også representert sammen med søsteren. Deres mytologiske historie fortelles gjennom relieffene på frisen. Mytene var del av den bredere, greske tradisjonen, men har sin opprinnelse i Lilleasia. Gjennom dens status som åsted for disse mytene påberopte provinsen Asia sine krav om hellenistisk kulturbakgrunn. Mytene brakte også sammen de to identitetene til guddommene som greske, men med lokale forbindelser i området rundt Hierapolis. Hierapolis valgte ikke en polis fra fastlandshellas som de assosierte seg med, men ved å representere Artemis Ephesia på teaterfrisen, dannet byen en forbindelse med en av de mest ærverdige og mektige byene i Lilleasia.

En fremstilling av Artemis mangler likevel i Telefos-relieffet fra Havnegymnasiet, men relieffet kan ha vært en del av en lengre frise, så Artemis-delen kan ha forsvunnet, men spørsmålet blir uansett stående åpent.

Det siste relieffet med ynglingen foran tospannet var muligens enten Helios/Fosforos eller Eos/Kefalos. Felles for disse er at de var naturguddommer, der Helios var solen og Eos var morgengry. Kefalos var morgenstjernen, mens Fosforos var en skjønn yngling som Eos tilrøvet seg (Nilsson 1964). Hva dette relieffet representerer er vanskelig å tolke, utover det faktum at fremstillingen tilhører det mytologiske verdensbildet. Helios var Rhodos' skytsgud, ble æret på øya med egen kult og en kolossal statue. Solguden Helios, som ser alt, ble med tiden den allvitende, rene og plettfrie guddommen (Nilsson 1964:47).

Newby (2003) har, med eksempler fra teaterrelieffer i Nysa og Hierapolis, vist at visuell kunst var viktig i artikuleringen av gresk identitet, som hadde utspring i både hellenske og lokale myter, og forble sentralt i offentlig selvrepresentasjon under keisertiden. Siden Efesos samt andre byer i Lilleasia ikke hadde fått innpass i den Panhelleniske union og dermed ikke fikk bekreftet sin greske opprinnelse, var lokale myter viktig i gresk identitetsfremheving. I likhet med teatrene var også badeanleggene et fokuspunkt i de lilleasiatiske byene.

3.3.2 Atleter

Vi har bare fragmentarisk kunnskap om den skulpturelle utsmykningen i Havnegymnasiet sammenlignet med de to andre badeanleggene. Av de få funnene finnes derimot en meget kjent skulptur; *Apoxyomenos*, som står utstilt i museet i Wien. Skulpturen fremstiller en atlet i bronse som renser seg med sin strigil. *Apoxyomenos* ble funnet fragmentert foran aedicularfasaden som tilhørte keisersalen (Fig. 8). Den har muligens flankert inngangen til salen (Newby 2005:232; Pavese 1999:579). En tilsvarende statue av Lysippos ble funnet i badedelen til Agrippas termer i Roma (Manderscheid 1981:73). *Apoxyomenos*' motiv var populær blant de klassiske skulptørene. Den første som tok det i bruk var muligens Polykleitos. Hans eksempel ble etterfulgt av hans student Daidalos, som lagde to replikker. Lysippos, som muligens fortsatte tradisjonen til Polykleitos, utførte den mest kjente versjonen i antikken. Lysippos' statue har overlevd i kun tre replikker. Den efesiske *Apoxyomenos* er enten en original eller en kopi så presis av stilistiske årsaker, at den ansees for å ha status som original. Dateringen av den varierer fra begynnelsen av det 4. århundre f.v.t. til hellenistisk tid (Lattimore 1972:13). Manderscheid (1981:87) daterer *Apoxyomenos* til første århundre v.t., med eksempler fra senklassisk og tidlig hellenistisk tid som forbilde. Fire fragmenter av marmorstatuebasefragmenter (*IvE* 1128, 1129, 1129a og 1129b) med innskrifter ble funnet i nærheten av *Apoxyomenos*. Alle fragmentene nevner L. Claudius Frugianus, samt M. Antonius Drosus (Pavese 1999:579). Zahra Newby (2005:232) antyder at statuebasen(e)

muligens indikerer Drosus' dedikasjon av Apoxyomenos under gymnasiark- og prokonsulembedet til Frugianus i år 92 v.t.

I gjennomgangen mellom palestraen og Verulanushallen i Havnegymnasiet ble innskriften *IvE 518* funnet med domitiansk datering (Manderscheid 1981:87). Der stod det skrevet at Tiberius Claudius Nysius skjenket *symplegma ton andrianton*. Statuegruppen kan muligens ha bestått av et par brytere eller andre atleter (Newby 2005:234).

I Vediushgymnasiets keisersal ble det funnet en statuefot, muligens en atletisk fremstilling, samt et fragment av en hånd med diskos, tolket som en replikk av Myrons diskoskaster (Manderscheid 1981:89-90). Det er ikke funnet noen atletfremstillinger i Østgymnasiets keisersal, noe som kan underbygge Steskal (2003) sin teori om badeanleggenes generelle funksjonsendringer, fra atletisk til intellektuelt aspekt.

3.3.3 Guddommer/mytiske figurer

Keil (1929a:40-41) tolket en jegerstatue, funnet i Vediushgymnasiets keisersal, som Androklos, den mytologiske grunnleggeren av Efesos, på jakt etter villsvin. Statuen har antoninsk datering (Manderscheid 1981:91). Androklos var tydelig del av en villsvinjegergruppe, der en hundefigur var festet til statuestøtten, og med et hundepotefragment på villsvinbusten. Denne *ktistes*-figuren er videre forbundet til P. Veditus Antoninus, sponsoren av badeanlegget, som ble feiret som grunnlegger av byen (Aurenhammer 1995:271-272). Enkelte tviler på denne hypotesen (Inan og Rosenbaum 1966:73-74). Androklos opptrer i tillegg på en frise fra Hadriantemplet i Efesos, samt på efesiske mynter slått på begynnelsen av Hadrians tid. Helten var gruppert med et villsvin og ledsaget av en hund mens han svingte et sverd. To jegerskulpturer har også blitt assosiert med Androklos, der eksempelvis jegeren fra Trajan-nymfeet var del av bygningens originale dekorasjon (Aurenhammer 1995:271). Androklos hadde dype historiske røtter i Efesos med eget heroon fra hellenistisk tid (Scherrer 1995), så det er tvilsomt om Veditus skulle utgi seg for å være denne mytiske grunnleggeren siden Androklos kontinuerlig ble fremstilt på ulike monumenter under keisertiden, det vil si før Veditus' levetid.

Asklepios og Hygieia, datert til antoninsk tid, tilhørte også keisersalen i Vediushgymnasiet (Manderscheid 1981:89). I Østgymnasiets keisersal har det blitt funnet et skjeggede hode ved sentralnischen, tolket som keiserportrett av Septimius Severus (193 – 211 v.t.), en viktig faktor for badeanleggenes keiserkulthypotese (Keil 1932). Alzinger (1970:1614) mener at det foran keiserportrettet kan ha stått et alter (Alzinger 1970:1614). Ifølge Cornelius C. Vermeule (1968:399) kan det ekstremt barokke hodet også tolkes som en

pergamensk Asklepios. Dette synspunktet støttes av Manderscheid (1981:35-36), som har analysert keiserportrettene plassering og representasjon i badebygninger generelt i Romerriket. Tendensen var at portretter av keiseren, eller hans familie, forekom uansett i badene, selv om keiseren personlig, et familiemedlem, eller en lokal velgjører, igangsatte og finansierte byggingen. Keiserportrettene ble vanligvis plassert i selve badeblokken, som oftest sentralt posisjonert i forbindelse med frigidaria. Denne oppstillingspraktiseringen av keiserportretter stemte godt overens med keiserens unike samfunnsposisjon, som også hadde betydning for badenes sfære. Praktiseringen var derimot annerledes i Efesos, der det ikke fantes noe keiserportrett i forbindelse med badeblokken.

Manderscheid (1981:37-38) inkluderer keiserportrett i sin rekonstruksjon av Museion i Faustinabadet. Badet ble muligens viet konen til Marcus Aurelius (161-180 v.t.), Faustina den yngre, som besøkte Milet i 164 v.t. I nærheten av Museions sentralt plasserte exedra med fire nisjer (Fig. 13: M) ble det funnet en brystpansertorso som med sikkerhet er en keiserstatue, muligens Marcus Aurelius, samt nederste delen av en kvinnestatue, antatt å skulle forestille Faustina den yngre. De to skulpturene var mest sannsynlig plassert i de to sentrale midtnisjene. Er denne tolkningen riktig, mottok den keiserlige, kvinnelige stifteren statuer. Den sentrale plasseringen av statuene i exedraens midtnisjer, samsvarer med personenes rang og passer godt med temaet for hallenes statueprogram, som beskytter av den greske kunsten, representert ved Apollon og musene. Portrettene har blitt karakterisert som æresstatuer i form av den keiserlige stifteren og hennes mann der det mangler bevis for keiserkultpraksis. Et keiserportrett i bad eller badeanlegg var ikke synonymt med keiserkult.

En statue tolket som Tyche, datert til annet århundre v.t. (Keil 1932; Manderscheid 1981:92), bør revurderes som en Hygieiastatue, i kombinasjon med det skjeggede hodet; Asklepios. Kombinasjonen Asklepios og Hygieia var vanlig i keiserrikets bad. Asklepios var den helbredende guddommen for både romere og grekere og Hygieia var hans datter (Nilsson 1964:93-94). Epigrafisk materiale (*IvE* 105) attesterer at en Asklepios-helligdom var oppført i Efesos i tidlig hellenistisk tid og at votivstatuer av Asklepios og Hygieia var vanlige. Et votivrelieff med ukjent funnsted grupperer de to helbredelsesgudene med Kybele, som er identifisert ved sitt bevarte attributt; løven (Aurenhammer 1995:265). En løve ble funnet i Havnegymnasiet, datert keisertid (Manderscheid 1981:88). Kan dette ha vært løven til en forsvunnet Kybele? Kybele, eller Magna Mater, med mytisk opprinnelse i Frygia, var mor til gudene og menneskene (Burkert 1985:177). Under Neros tid donerte den rike, frigitte Stertinus Orpex, sammen med sin datter, statuer av Asklepios, Hygieia og Hypnos ”i gymnasiet” (εν τῷ γυμνασίῳ) (*IvE* 2113) (Aurenhammer 1995:265). Det refereres

sannsynligvis til Øvre gymnasium (Fig. 2, nr. 65), siden ingen av badeanleggene ennå var oppført. En Hygieia-statue med antoninsk datering (Manderscheid 1981:91) ble også funnet i rommet nord for auditoriet til Østgymnasiet, ifølge Keil (1933). Alzinger (1970:1614) mener dette lille rommet burde benevnes som kultrom, på grunn av Hygieiastatuen.

I Vediusgymnasiets keisersal stod en Vesta- eller Hestiastatue. Både Vesta og Hestia representerte arnen. Arnen var hjemmets og familiens symbolske og kultiske midtpunkt i den gresk-romerske verden. Hestia forekommer ofte på vasemalerier, men var meget sjelden fremstilt statuarisk. I Roma hadde Vesta sitt eget tempel på Forum Romanum, der hun symboliserte den evige, romerske statsarnen, påpasset av vestalinner. Vestas kult var et uttrykk for de gammelromerske tradisjonene, symbol på det genuint romerske (Nilsson 1964:115-118). Symboliserte Vestas tilstedeværelse i keisersalen en forbindelse med keiserfamilien?

Sfinksgruppen fra Havnegymnasiets keisersal består av en kvinnelig sfinks, sammen med en naken mann. Sfinksen forbindes med gåter som måtte løses, om en ville slippe unna med livet i behold, jamført sagnet om Ødipus (Nilsson 1964:202-203). Hvorfor denne sfinksgruppen var plassert i keisersalen forblir en gåte.

Afrodite og Eros var både representert i Havnegymnasiet og Østgymnasiets keisersaler. Som gruppe var disse gudene generelt godt representert i bad fra hele Romerriket (Manderscheid 1981:34-35). "Gutten med gåsen", med hadriansk datering (Manderscheid 1981:88), kan tolkes som Eros. Gåsen var et av attributtene til Afrodite. I Østgymnasiet er de fremstilt mer eksplisitt, der statuegruppen er datert til annet århundre v.t. (Manderscheid 1981:91). Eros regnes for å være Afrodites sønn og begge var kjærlighetsguder. Eros tilknyttet også de greske skapelsesmytene (Nilsson 1964). Afrodite var Afrodias' skytsgudinne (Burkert 1985:155).

En statue, tolket som musen Polyhymnia, ble funnet i Østgymnasiets keisersal (Keil 1932). Polyhymnia var en av de ni musene, og hun var musen som ivaretok dansen (Nilsson 1964:72). En statue av Polyhymnia finnes også i Faustinabadet, hvor hun var fremstilt sammen med de åtte andre musene og Apollon, musenes beskytter. Apollon og musen var hyppig representert i Romerrikets bad (Manderscheid 1981:34-35). Apollon, i tilknytning til Zeus, ble også æret med helligdom i hellenistisk tid (*IvE* 101 og 102) i Efesos. Ifølge mytene skal Apollon ha utpekt stedet til kolonien for grunnleggerne av Efesos, som da oppførte hans helligdom ved havnen, der Havnegymnasiet ligger. Fristatuer av Apollon forekommer som dekorasjon på offentlige bygninger, men ikke i de efesiske badeanleggene (Aurenhammer 1995:265).

Flere statuer av guddommer var plassert i badeanleggenes palestraer for øvrig. Konsentrasjonen av statuene i Havnegymnasiets palestra finnes ved gjennomgangen til Verulanushallen. Her stod blant annet en fløytespillende satyr og Hermes, der kun hodet er bevart (Manderscheid 1981:86). Hermeshodet, formet etter Polykleitos' Herakles, var i samsvar med romersk smak på 100-tallet v.t. (Aurenhammer 1995:265). I motsetning til andre guddommer som gjerne opererte alene, var Dionysos omgitt av tallrike følger, deriblant satyrer (Nilsson 1964:130). I likhet med Dionynos-relieffene kan også satyrer knyttes til bakkanaler og sympiosa.

Et udatert Afroditehode og et hadriansk Athenehode ble funnet i Verulanushallen. En udatert Afroditestatue og en antoninsk Athenestatue finnes også i Vediugymnasiets propylé, sammen med Heraklesherme. I vestibylen til Østgymnasiets palestra stod Afrodite oppstilt sammen med en Panstatue, datert til andre århundre v.t. (Manderscheid 1981). Pan var geitegjeterens guddom og holdt til i skogene, hvor han gjorde kur til nymfene (Nilsson 1964:100). Pan ble æret gjennom kult og festivaler med musikk og dans (Burkert 1985:172-173).

3.3.4 Personifiseringer

Et filosofhode datert til tidlig annet århundre v.t. ble funnet i Havnegymnasiets keisersal. Hvem statuen representerer er ukjent, men portrettet er en kopi av den lyriske dikter-typen fra cirka 450 f.v.t. (Manderscheid 1981:87).

Et annet portrett stammer fra Vediugymnasiets keisersal (Manderscheid 1981:90). Inan & Rosenbaum (1966:127) daterer statuen til severisk tid. Figuren er drapert i *khiton* og *himation* på en måte som hyppig forekom på andre portrettstatuer av magistrater og intellektuelle. Skjeggets og hårets stil indikerer at figuren var gjengitt som filosof. Keil (1929b:28-29) tolket innskriften *IvE 438* i samsvar med filosofportrettet dit hen at det var den bemidlede Publius Veditus Antoninus. Dillon (1996:269-71) støtter dette synet ut fra statuens stilistiske og tekniske detaljer. I tillegg til Veditusstatuen var to andre statuer med antoninske dateringer plassert i keisersalen, som kan indikere medlemmer av *Vedii Antoninii*-familien. Begge statuene har lik bekledding som Veditus, bestående av gresk *himation*. Et hode av Veditus ble også funnet i badeanleggets *ambulacrum*.

I motsetning til keisersalen i Østgymnasiet fantes det ingen kvinnelige privatportretter i Vediugymnasiet foruten et antoninsk *Aspasia*-hode (Manderscheid 1981:90). *Aspasia* (cirka 470 – 400 f.v.t.) kom opprinnelig fra Milet, flyttet til Athen, der hun ble kjent med Sokrates og ble Perikles' elskerinne eller hans andre kone (Richter 1984:99). I Athen utmerket hun seg

som retoriker, politisk teoretiker og filosofilærer for menn og kvinner (Welch & Jobe 2005:65). Foruten to atletstatuer, Androklos og Vesta hadde keisersalen i Vediusgymnasiet intellektuell og filosofisk karakter.

I Østgymnasiets keisersal ble det funnet en statuegruppe, tolket i samsvar med innskriften *IvE 439* ([HΣ ANTΩ], Keil (1932): *meta Vedias Faedrain]es Anto[neines*), som sofisten Titus Flavius Damianus, hans kone Vedia Faedrina, datter av Vedius Antoninus og deres barn. Statuenes oppstilling i keisersalen, vis-à-vis hverandre, tilhørte også tolkningen. På grunn av det skjeggede hodet som feilaktig har blitt antatt for å være keiserportrett, og Damianus' hodepyrd i form av keiserprestkrone, ble Damianus tolket som keiserprest (Keil 1933). Keiserpreststatuen har i likhet med Vediusportrettet himation og var filosofisk fremstilt. Inan & Rosenbaum (1966:127-128) daterte keiserpreststatuen ut i fra stilistiske og tekniske detaljer, samt en sammenligning med Vediusportrettet og *IvE 439*, til severisk tid, der resten av familien ble datert samme periode.

Sheila Dillon (1996:272-274) mener at Damianus- og keiserpresttolkningen mangler evidens, men benekter ikke dateringen. Dillon mener at portrettet tilhører et familiemedlem av Vedii Antoninii. Damianus' aktiviteter er godt dokumentert gjennom innskrifter og historiske kilder, der ingen attesterer at han har vært keiserprest. Dillon forslår at keiserpreststatuen enten var av Vedius Antoninus' sønn, M. Claudius P. Vedius Antoninus Sabinus (Vedius II) eller sønnesønn, M. Claudius P. Vedius Antoninus Faedrus Sabinianus (Vedius III). Både Vedius II og III var aktive i Efesos fra midten av det andre til begynnelsen av tredje århundre v.t. Vedii-Antoninii-familiens aktiviteter er godt epigrafisk dokumentert. De innehadde mange embeter, deriblant keiserprest og gymnasiark. Familien var kjent i Efesos for sin euergetisme og hadde nære bånd til keiserfamilien i Roma. Om dette er tilfellet, bør Vedia Faedrina-tolkningen og Damianus som Østgymnasiets velgjører og byggherre revurderes. Vedius III stod mest sannsynlig bak byggingen og utsmykningen av polisens bouleuterion med hjelp av Antoninus Pius, attestert epigrafisk. Vedius III utstyrte bouleuterions scaenae frons med statuer av keiserfamilien i takknemlighet (Kalinowski & Taeuber 2001). Newby (2005:242-243) kommer med en alternativ tolkning, der hun åpner for at en donasjon av Vedia Faedrina selv også kan være mulig, siden det fantes kvinnelige velgjørere fra perioden. I dette tilfellet ville hun priset bedriftene til sin far eller farfar, slik som velgjøreren Plancia Magna gjorde ved å sette opp statuer av sin far og bror ved porten hun betalte for i Perge.

R. R. R. Smith (1998:82) mener at keiserpreststatuen har både en intellektuell og offentlig effekt, fordi den er presentert stående, med himation og keiserprestkrone, som til sammen kjennetegner en offentlig, men samtidig en intellektuell, rolle. Smith sammenligner

Vedii med Herodes Attikus, der statueposituren kunne fremheve to ting: Den kunne presentere en stor mann i sin lokale kontekst, som en beskjeden, offentlig orientert lokalpolitiker, men den fremhevet også tydelig gresk identitet i en større sosial sammenheng. Hele sammensetningen av statuer i Østgymnasiets keisersal kan minne om familiemonumentet til Attikus i Olympia (Fig. 16).

Statuens keiserprestkrone var et diadem formet av 15 små byster. Denne typen hodeplagg var ofte attributtet til keiserkultprester, så Yegül (1982:11-12) kastet frem et forslag om at statuens nærvær i denne hallen var et tegn på at keiserkult ble praktisert der. Disse kronene ble brukt av ulike embetsmenn som sponset og ledet konkurranser (*agonothetai*) og de små bystene på deres kroner viser både keisere og guder, kvinner og menn, som har enten romersk eller gresk bekledning. De femten bystene på denne kronen er blandet, men den sentrale, største bysten består av en mann iført greske klær, og han representerer mer sannsynlig en gud enn en guddommeliggjort keiser. En mer identifiserbar, kronet person, L. Ant. Cl. Dometinus Diogenes, funnet på hans base foran Afrodias' bouleuterion, har byens skytsgudinne, Afrodite, i fronten av sitt diadem. Hans kappe og krone fremstiller ham ikke som keiserprest, men som gymnasiark i Afrodias. Den kronede mannen fra Østgymnasiet kan ha vært gymnasiark i dette badeanlegget eller *agonothetes* for olympiske festivaler i Efesos, hvor han hadde en fremstilling av Zeus Olympios foran på kronen, samt guder og keiserfamilien, som også ble æret under festivalen, på sidene (Burrell 2006:448).

Portrettstatuer, i relasjon til atletstatuer og gudestatuer, har kun blitt funnet i keisersalene, foruten Vediusportrettet i Vediusgymnasiets badeblokk. I palestraene for øvrig finnes kun guddommer og mytiske figurer, foruten en såkalt barbarstatue (Manderscheid 1981:93). Wood (1975:103) observerte at Østgymnasiets sørperistyl, det vil si vestibylen, var dekorert med et panel som fremstilte marmorfigurer av persere (daker?) med en høyde på nesten 3,6 meter. En av disse figurene ble funnet i jorden, ikke langt unna sin opprinnelige posisjon. Figurens hode, hender og føtter manglet og disse delene kunne ha vært, ifølge Wood, av farget marmor. Hva dette daker-/barbarstatueprogrammet representerte i Østgymnasiet forblir foreløpig ukjent.

3.3.4 Oppsummering

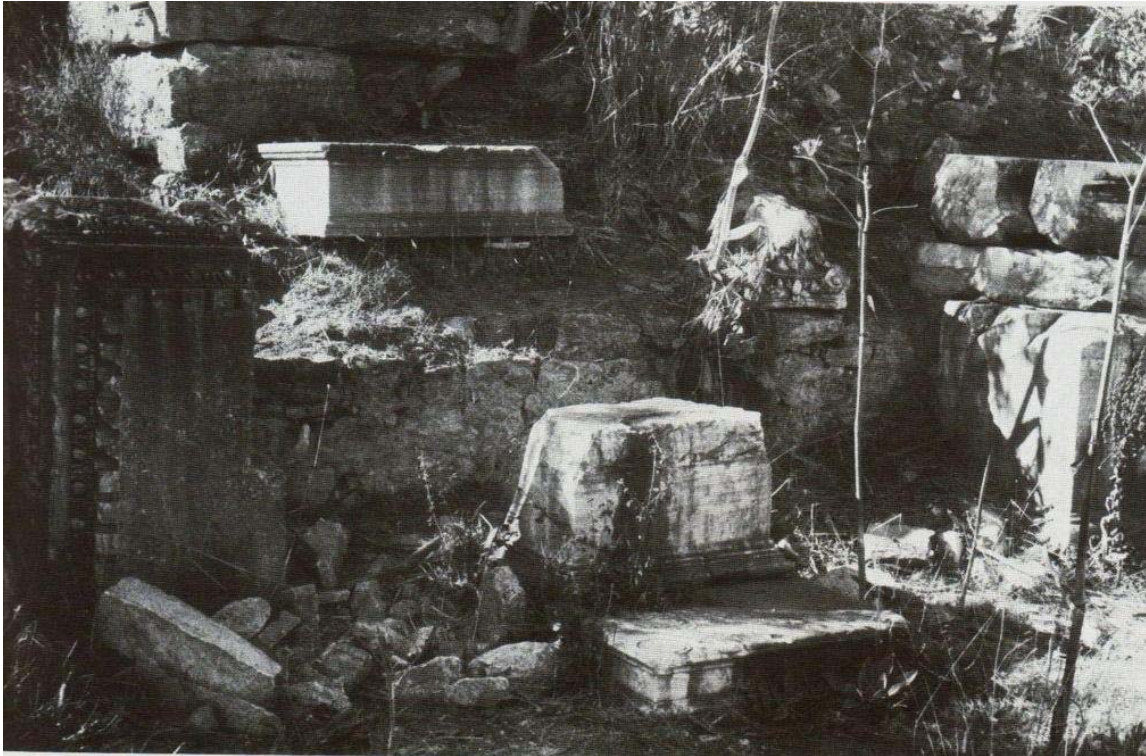
Keil (1929a) og Yegül (1982:11-13) mente at statuene som ble funnet i keisersalene indikerte keiserkult. På tross av deres påstander om plassering av keiserstatuer i sentralnischene til keisersalene i Efesos, Sardis, samt i andre lilleasiatiske byer, har det aldri blitt funnet en keiserstatue i keisersalens sentralnischjer eller generelt i keisersalene (Burrell 2006:446). Steskal (2003:234) mener at den eksplisitte benevnelsen av stifteren i Vadiusgymnasiet fremhevet Vedii-familien som efesiske velgjørere og at det heller var en kombinasjon av keiserkult og velgjørers selvframheving gjennom euergetisme i keisersalen. Manderscheid (1981:34-35) har i et bredere perspektiv studert 560 skulpturer funnet i 69 bad og badeanlegg over hele Romerriket. Han fant kun 34 keiser- eller keiserfamiliestatuer totalt, og dette tallet er underlegent antallet privatportretter og atletstatuer, og enda færre enn statuer av guddommer – som utgjorde mer enn halvparten av totalsummen.

Statueprogrammene og relieffene fra palestraene og keisersalene antyder et komplekst bilde, i motsetning til for eksempel Faustinabadets Museion i Milet der keiserfamilien og musene med Apollon var representert, hvor tematikken var mer enhetlig. Majoriteten av statuene kan dateres til keisertiden. Keisersalenes statueutsmykning var mest sannsynlig samtidig produsert for bestemte plasseringer i nischene. Statueomfanget og tematikken forandret seg drastisk i keisertiden, sett i forhold til hellenistisk tid, hvor hovedbeskytterne av gymnasia, Hermes og Herakles, var representert. Disse guddommene ble ikke utelukket under keisertiden, men fikk selskap av andre guddommer som Afrodite, Hygieia og Asklepios, vanligvis forbundet med romerske bad. Denne økningen i ulike fremstillinger kan tolkes i henhold til de daværende, generelle strømningene i samfunnet, et større fokus på sitt opprinnelige, greske og joniske opphav ved aktiv bruk av guddommer og mytiske figurer. Mye av dekoren kan muligens tilknyttes opprettholdelsen av lokale, lilleasiatiske bånd mellom Efesos og ulike poliser. De samme guddommene fra badeanleggene var også representert på annen offentlig arkitektur, jamført Trajan-nymfeet.

Keisersalenes statueprogram og relieffer refererer til alt annet enn keiserkult, der det ikke finnes noen romerske innslag, foruten Vestastatuen fra Vadiusgymnasiet. Vestastatuen kan også tolkes som Hestia, som overså Vedii-Antoninii-familiens sfære. I likhet med Herodes nymfeum i Olympia var aedacula-fasaden i Østgymnasiet et slags familiemonument for Vedii-Antoninii med innslag av gresk mytologi. Den samme karakteristikken kan til en viss grad gjelde Vadiusgymnasiet, der også atletisk, intellektuelt og opprinnelsesmytisk aspekt ble vektlagt. I Havnegymnasiet ble det atletiske aspektet fremhevet gjennom bronsestatuen Apoxyomenos. Statuene og relieffene i badeanleggene fokuserte på det

filosofiske, atletiske, mytiske og intellektuelle, som til sammen danner fortidsbesettelsen av gresk kultur under keisertiden.

3.4 Alter ego: Veditus-alteret

Fig. 18: Alteret i Veditusgymnasiet (Manderscheid 1981, tabell nr. 11).

På grunnlag av alteret, heretter kalt Veditus-alteret, i Veditusgymnasiets keisersal mente Keil (1929a:35-36) at ofrene som ble brakt til dette alteret var tiltenkt en guddom. Portrettet til guddommen stod i midtnisjen og denne kunne ikke ha vært noen andre enn keiseren Antoninus Pius, som Keil med bakgrunn i bygningsinnskriften *IvE* 438 mente bygningen var viet til. Keil (1929a:45) antok at siden det ikke fantes noe keisertempel dedikert antoninerne i Efesos, så fant den offisielle keiserkulten og de offisielle keiserofrene sted i keisersalen. Et alter ville derimot ha vært en tydelig kultindikator (Burrell 2006:444). Keil mente videre at alteret i relasjon til et ytterst fragmentert marmorportrett funnet i vesthallen i Østgymnasiets palestra, som han mente forestilte Septimius Severus, var et sikkert dokumentasjonsgrunnlag for praktisering av keiserkult i de efesiske badeanleggene (Keil 1929b).

Veditus-alteret, som stod på et podium, er vanskelig å analysere, fordi det hverken finnes detaljerte beskrivelser eller tegninger av det, kun avstandsbilder (Fig. 18). Målene på

alteret med sokkel, målt ut fra skissen til Keil (1929a:35-36), kan være på cirka 1 x 0,5 meter for alter og 1 x 1,3 meter for podiet. Høyden (muligens 0,5 meter) og enkeltdetaljer forblir ukjente, men alteret var glatt med sokkelprofil. Podiet hadde også profil langs kantene.

Aenne Ohnesorg (2005) har katalogisert altre fra de joniske områdene (Kykladene og kysten av Lilleasia) fra arkaisk til hellenistisk tid. Altrene i ulike varianter og størrelser var hovedsakelig knyttet til helligdommer, som templer, heroon osv. Alteret fra Vediugymnasiet ligner grovt sett det Ohnesorg (2005:3) typologiserer som ”blokkalter”, alter primært brukt for brannoffer til de olympiske gudene. Blokkaltre, også kalt ”bordalter” var den simpleste formen for altre. De var rektangulære, enkelte ganger kvadratiske eller runde, slette blokker, med fot- og dekkprofil på én eller flere nivåer, med eller uten prothysis og muligens med frise. Blokkaltre kunne variere i størrelse og forekom ofte i miniatyrstørrelser.

Constantine Yavis (1949) har studert altre fra de greske områdene, inkludert Lilleasia. Yavis (1949:156) katalogiserte ingen blokkaltre fra Efesos, men derimot 16 blokkaltere fra Milet, der enkelte hadde nokså lik høyde med det efesiske eksempelet. Fem stykker, med høyde fra 0,25 meter til 0,54 meter, har innskrifter med dedikasjoner til Trajan. To altre, med høyde på cirka 0,70 meter, var dedisert Apollon Didymeus (lokal kult) og Hadrian, samt Artemis Pythia (orakelet Artemis) og Hadrian. Tre altre fra hellenismen med høyde 0,47 meter var dedisert Apollon Didymeus Soter. Resten av altrene var til ære for ulike olympiske guder og gudinner, opptil flere på samme alter (som regel tre stykker), samt Hestia, Hygieia og Tyche. Enkelte av disse var noe lavere enn de førstnevnte.

Yegül (1982:12-13; 1992:422) støtter Keils hypotese om at keisersalen i Vediugymnasiet ble brukt som aktivitetsområde for keiserkult, en hypotese som har sitt utspring i kombinasjonen Vediug-alteret og sentralnischen, samt innskriftene *IvE* 431 og 438. Yegül mener at alle de tre efesiske badeanleggene hadde haller for keiserkult og viser til andre eksempler fra badeanlegg i Sardis, Hierapolis, Afrodiasias og Pergamon. I Sardis har plasseringen av hallen, eller marmorsalen, aksiale likheter med de efesiske eksemplene og den har aedicular-fasade med en arkitravinnskrift som dediserte bygningen til Septimius Severus og hans familie. Selv om det ikke ble funnet noe kultstatue i Sardis, mener Yegül (1982:12) likevel at på grunn av et bordformet alter plassert i den vestre apsisen i marmorhallen, det såkalte Ørnebordet (Fig. 19), funnet gjenbrukt i en nærliggende synagoge, var alteret beregnet for keiserkult.

Fig. 19: Ørnebordet fra Sardis (Hanfmann og Ramage 1978).

Nancy Ramage (1978:148-149, kat. nr. 217) daterer på stilistisk grunnlag Ørnebordet til senhellenistisk eller tidlig keisertid. Ørnebordet ser ut som et bord med en ørn på hver sidevange (bordben). Sidevangene har sokler, formet som poter. Den massive steinplaten er dekorert med eggstav-motiv, som senest kan dateres til Augustus. Ramage tenker seg at bordet med ørnene, som symboliserer Jupiter og romersk statsmakt, muligens kan ha stått i en rettsbygning til tidligere, romerske øvrighetspersoner. Det kan heller ikke utelukkes at bordet tidligere dekorerte apsisen i synagogen, som hadde vært brukt som offentlig basilika.

Ifølge Burrell (2006:446) er det tvilsomt at Sardis' jødiske samfunn ville ha adoptert et alter tidligere brukt for hedenske ofringer, selv om de brukte andre *spolia* fra kultbygninger. Grekerne og romerne utførte enkelte ganger ofringer på bord, som regel i sammenheng med templer/helligdommer, men de ble oftest brukt til utstilling av prestisjegenstander, fra statuetter til sølvtøy og glass (Moss 1988:239-292). Alt avhenger av funnkonteksten. Selv om Ørnebordet hadde blitt funnet i senter av marmorhallen, er ikke det bevis nok for at det tjente som alter og det finnes heller ikke brannspor på det. I stedet viser mynter fra minst 34 poliser i det romerske øst en mer sannsynlig bruk av Ørnebordet: Som et premiebord for fremsetting

av de forseggjorte kronene og palmegrenene som ble tildelt vinnerne av konkurranser i forbindelse med religiøse festivaler. Et slikt poteformet marmorbord ble funnet *in situ* i en sentral seremonihall i palestraen i Herculaneum, ikke nær den tomme apsisen, men plassert tilgjengelig midt i hallen. Mosaikk fra det fjerde århundre v.t. i Piazza Armerina på Sicilia viser et slikt bord i bruk; i et roms apsis plukker jenter blomster til vinnerens krone som vises sammen med pengesekker som priser på et premiebord ved inngangen til apsisen. I senter av rommet konkurreres det i *mousikoi agones* for kroner og palmer. En annen mosaikk fra Ostias Porta Marina-termer viser premiebordet i midten av forskjellige idrettskonkurranser, hvor en plasserer vinnerkronen på sitt eget hode. Det ville ikke vært overraskende om slike bord ble funnet nær eller i gymnasia siden disse var blant åstedene hvor konkurranser fant sted. Premiebord ble brukt i alle mulige konkurranser, var ikke tiltenkt ofringer og hadde ingen spesifikk assosiasjon med keiserkult (Burrell 2006:446).

Manderscheid (1981:36-37) mener at keiserkult eller kult generelt, kun på grunnlag av Vedius-alteret, kan ansees som en noe forenklet løsning. Likevel er det en rekke forutsetninger som taler for kulttolkningene: Hallen har paralleller til de to andre badeanleggene. Den lå i palestraområdet, som i de to andre badeanleggene, vekk fra badeblokken og var karakterisert ved aedicular-fasade. Midtnisjen ble fremhevet av store søyler fremdeles *in situ*. Det ble riktignok kun gjort alterfunn i Vediusgymnasiet foran hovedveggen midtnisje, tilsvarende de andre badeanleggenes haller. Statuesokkelen i midtnisjen ble (Fig. 18) fremhevet fremfor de andre statuene, og dette kan overføres til de andre tilsvarende hallene. Keisersalens statuariske innretning i Vediusgymnasiet (Tabell 2), likeledes Østgymnasiet, var meget omfattende, men samtidig så allsidig at kultisk tilbedelse av kun én guddom, representert ved statue, synes lite trolig. Likeledes kan en Androklos-kult utelukkes, som en, på grunn av hans statues tilstedeværelse, nærmest kunne ha akseptert. Til tross for hans betydning for Efesos er det tvilsomt at han ble æret i alle de tre badeanleggene. En guddomskult strider også mot salenes plassering i palestraene: En kultisk tilbedelse av typiske ”badeguder” som Asklepios og Hygieia forventes i et rom forbundet med badeblokken, ikke i et område beregnet for sportsfasiliteter. En kult for gymnasiums guddommer, Hermes og Herakles, kan også utelukkes, fordi deres statuer, henholdsvis hermer, var plassert i badeblokken.

Martin Steskal (2003:234) mener at plasseringen av alteret foran midtnisjen, i kombinasjon med innskriftene dedisert til Antoninus Pius, ikke var tilfeldig og i en slik sammenheng er en indikasjon på keiserkult. På en annen side ble i tillegg Artemis, Efesos og neokoros-tittelen nevnt i henhold til dedikasjonene, som til sammen dannet datidens typiske,

innledende innskriftsuttrykk, som også finnes i mange andre innskrifter (se katalogen i Burrell 2004:79-84). Kearsley (2001) har katalogisert tospråkelige innskrifter fra blant annet Efesos, der dedikasjonene formuleres likt, både på gresk og latin) fra Lilleasia. Burrell (2006:445-446) mener at kult ikke kan utledes fra dedikasjonsinnskrifter. Selv om mange statuer ble funnet i keisersalen, var ikke en eneste av Antoninus Pius eller noen annen keiser. Det var heller ikke noen innskrift, hverken på statuebasen eller alteret, som kan antyde hvem som stod i sentralnisjen. Altre var hverken uvanlig i greske gymnasia eller begrenset til et rom eller en spesiell guddom. Altrene var hyppig dedikert Hermes og Herakles, som gymnasiaas guddommer, samt guddommene for helse, Asklepios og Hygieia, polisenes skytsguder og til slutt keiserne. Price (1984b:144) mener at dedikasjonen av alteret og statuen i sentralnisjen kunne like gjerne ha vært til Artemis.

Et blokkalter, med målene 0,50 (H) x 0,4 (B) x 0,4 (D) meter, som har formlikheter med Vedius-alteret, ble funnet ved Magnesiaporten nær Østgymnasiet. Rosalinde A. Kearsley (2001:115) daterer alteret til tidligst andre halvdel av 2. århundre v.t. Alteret har en tospråklig dedikasjonsinnskrift: "Earinus, friggitt av keiseren, provinsen Asias *tabularius*, dediserte (det; alteret)". Siden navnet er ufullstendig, kan hverken personen identifiseres eller dateres nøyaktig. Innskriften på alteret nevner ingenting om hvem alteret var dedisert til.

Under utgravningene av Domitian-tempelet, med en arkitektur som tolkes ulikt (Lyttelton (1987) mener tempelet var en gresk-romersk fusjon, mens Friesen (1993:67-68) påpeker at tempelet var oppført i henhold til hellenistiske tradisjoner), ble det funnet et alter på et U-formet podium foran templet. Alteret hadde nederst en utstikkende sokkel med *anthemion* og halvstav. Det var omkranset av relieffplater som fremstilte blant annet kaprede våpen, et *tropaion* og offerdyr under girlandere, og muligens Medusa foran et alter. I tillegg til alteret ble også deler av en kolossal statue av Domitian funnet (Keil 1932:55-56). U-formede alterplattformer var et vanlig trekk, assosiert med store templer i Lilleasia. En slik altertype ble brukt i Artemision i Efesos, Artemistempelet i Sardis og Athenetempelet i Priene. Formen var også å finne i en større skala i det store Zeus- og Athenealteret i Pergamon. U-formede alterplattformer var en tidligere hellenistisk utformingspraksis (Friesen 1993:67-68).

Det er ingenting som tilsier at Vedius-alteret antyder keiserkult. Ingen alterfunn har blitt gjort i de to andre efesiske badeanleggene eller i Sardis, kun i Vediusgymnasiet. Vedius-alterets form tilsvarte ikke et typisk tempelalter i Lilleasia, brukt til ofring for keiseren eller olympiske guder. Det minner mer om et blokkalter, hvor ofringer til en lokal, polisguddom,

muligens Artemis, fant sted. Altre ble brukt i forbindelse med hellenistisk herskerkult, men som oftest i relasjon til heroon. Alteret kan ha blitt tatt i bruk i forbindelse med agones (se kapittel 3.5). Earinus-alteret viser at selv et alter med innskrift ikke gir automatisk kultinformasjon. Kombinasjonen keisersalen og Veditus-alteret var ikke noe substitutt for et antoninsk keisertempel, som aldri ble oppført. Et tempel viet til Antoninus Pius ville ha vært relatert til en tildeling av neokoros-tittel. Efesos mottok sitt tredje neokoros tidligst etter Septimius Severus (Burrell 2004:71). Det samme scenarioet ville også gjelde Østgymnasiet, siden det muligens kan dateres til Antoninus Pius' keisertid og ville da også ha hatt et alter i keisersalen. Det kan utledes fra et motsatt perspektiv at siden det ikke fantes et alter i eksempelvis Havnegymnasiet var det på grunn av oppføringen av Domitian-tempelet, men dette virker lite sannsynlig. Keiserkult ble praktisert i nærheten av templer, eksempelvis templene dedikert Domitian og Hadrian i Efesos, og ofringene ble utført på store altre, som var godt synlige i byen og ikke på et lite alter, nærmest tilsidesatt en i hall inne i et badeanlegg. En kan også legge merke til at Hadrian-tempelet ligger strategisk og nært plassert både Havnegymnasiet, Veditusgymnasiet og Teatergymnasiet (Fig. 2). Ifølge Vitruv (*De arch.* 4. 9) skulle altre helst vende mot øst og alltid stå lavere enn gudebildet, plassert i templet. Beskrivelsen stemmer godt overens med det veldokumenterte Domitian-tempelet.

Så lenge statuen i midtnisjen mangler, forblir kulten praktisert ved alteret ukjent, men det finnes likevel mange andre gode kultrepresentanter enn keiseren. Veditus-alteret var sannsynligvis et alter og ikke et premiebord, tilsvarende Ørnebordet fra Sardis, som har blitt tolket som alter.

3.5 Festivaler og festivitas

Agones stod alltid sentralt i den greske polisens religiøse og kulturelle liv (Mitchell 1990:189). Gymnasia tjente som atletenes treningssenter for panhelleniske agones i det arkaiske og klassiske Hellas (Newby 2005:230-231). Under keisertiden ble de greske byene, det Irene Ringwood Arnold (1972:17) kaller et hellenistisk tilfluktssted, der de greske atletradisjonene fortsatte med uforminsket popularitet. I hele Lilleasia tilkom nye agones, både formet og oppkalt etter tidligere panhelleniske leker. Dette fenomenet har blitt kalt festivalekspløsjonen (*explosion agonistique*) og der antallet har blitt estimert til cirka 500 agones. I kjølvannet av dette ble det bygget utallige stadia og gymnasia (Burrell 2006:460). Lilleasiatiske agones er godt dokumentert epigrafisk (Friesen 1993:114) og numismatisk (Boatwright 2000:94).

Agones, avholdt i keiserrikets greske byer, har generelt blitt klassifisert i to kategorier: ”de hellige krone-lekene” og lokale festivaler, *themides*. De mest prestisjefylte var ”de hellige krone-lekene”, viet til gudene. De ble vanligvis feiret i en to- eller fireårlig syklus, uten å kolliderer med de tradisjonelle, fireårige syklusene til de olympiske, pythiske, nemeiske eller isthmeiske leker, som var de fire store panhellenske lekene. Lekene gav ingen pengepremier, men vinnerne mottok en krone, samt retten til triumftog i deres hjemby, hvor de i tillegg kunne kreve offentlig stønad. Keiserlig tillatelse måtte innhentes for gjennomføringen av disse festivalene, som nesten ufravikelig bar keisertitler (Mitchell 1990:189). Eksempelvis Hadrians assosiasjoner til agones er dokumentert i 21 byer i de greske provinsene. I hvert tilfelle promoterte polisene eksplisitt sine hadrianske leker for å opprettholde forbindelsen med keiseren. Likeledes erkjente Hadrian agones’ kulturelle betydning, hvor lokale tradisjoner ble sammenvevd med den overregionale keiseren. Videre var agones assosiert med neokoros-templer og keiserkult, som frembrakte regional relasjonsbygging, hvor provinsielle eller regionale sammenkomster æret keiserhuset. Av ytterst viktighet for en polis var dens provinsielle, hierarkiske posisjon, som ble oppnådd gjennom tette relasjoner til keiseren (Boatwright 2000:94-96). Agones frembrakte også rivalisering blant polisene, et gammelt fenomen siden hellenistisk tid (Price 1984b:126-132).

En spesiell type agones i provinsen Asia, ”*koina Asias*”, ble sponset av hele provinsen under ledelse av *koinon*. Disse provinslekene ble avholdt i åtte poliser: Pergamon, Smyrna, Efesos, Kyzikos, Philadelphia, Laodikeia, Sardis og Tralles. Disse agones var forbundet med provinsiell keiserkult og ble innviet i Pergamon med Asias første provinsielle kult, som leker for Roma og Augustus under ledelse av *koinon*. Det økende antallet provinsielle kultsentra i Asia resulterte i et tilsvarende antall *koina Asias*, som ble avholdt hvert femte år (Friesen 1993:114). *Koina Asias* kunne også arrangeres av poliser som ennå ikke hadde fått tillatelse til neokoros-tempel (Burrell 2004:335).

Under festivalene ble keiserkulten praktisert både i polisenes helligdommer og bykjerner, der agora oftest var scene for ofringer. Bouleuterion kunne også være åsted for ofringer og utgangspunkt for prosesjoner. I teatrene, dekorert med *aediculae*-fasader, implisitt keiserportretter, ble rituelle handlinger praktisert, en praksis som hadde vært vanlig siden hellenismen. *Stadia* var rammen for store atletkonkurranser og dyrekamper. *Stadia* huset kultstatuer og templer og var trolig scene for ytterligere ritualer. *Gymnasia* ble brukt i hellenistisk tid for lokale, atletiske konkurranser til ære for hellenistiske konger og Roma. *Badeanleggene* tok over denne rollen under keisertiden (Price 1984b:109-110).

I kontrast fantes de lokale festivalinitiativene, oppkalt etter initiativtakerne, der vinnerne ble tilbudt pengepremier (*thema*) i stedet for vinnerkrone. Lokale festivaler ble enten avholdt årlig eller annen hvert år, men de mer prominente hadde fireårslige intervaller, i likhet med olympiske leker. Begge typer agones tiltrakk seg konkurrenter fra samme gruppe, prinsipielt medlemmer av kollegier, bestående av opptredende artister og atleter, hvis medlemmer bekjentgjorde sine mange seire gjennom innskrifter, som listet opp suksesser i begge agones-kategoriene. Begge typer agones spilte samme rolle i tydeliggjøringen og fremhevelsen av de greske polisenes kulturliv (Mitchell 1990:189).

Efesos hadde lange agones-tradisjoner, som Artemisia og Efesia. Efesia er best dokumentert og var muligens den mest populære. Begge agones inkluderte alle typer konkurranser, der musikk og idrett ble fremhevet. En annen type lokal agon var Balbillea. Initiativtakeren var velgjøreren Titus Claudius Balbillus, som hadde fått tillatelse av keiser Vespasian (69-79 v.t.) til å gjennomføre disse lekene i sin fødeby, Efesos. Balbillus og hans familie hadde nær tilknytning til keiserfamilien. Foruten koina Asias arrangerte også Efesos Hadrianea, der atlet- og musikkonkurranser var de fremtredende øvelsene. Hadrianea gikk også under titlene Hadrianea Olympia og Hadrianea Kommodea. Tittelen Olympia ble tillagt etter at Hadrians Olympeion ble oppført og Efesos fikk tittelen Annen neokoros. Under keiser Commodus ble Olympia byttet til Kommodea (Arnold 1972:17-20).

Friesen (1993:117-140) mener, med grunnlag i en innskrift fra Iasos, viet til Herakles, med en fortegnelse over alle agones-seirene til atleten Titus Flavius Quirina Metrobius, deriblant en seier i olympiske leker i Efesos, at betegnelsen olympiske leker allerede var i bruk under keiser Domitian, men da med tittelen Zeus Olympios. Det finnes ingen vitnesbyrd om efesiske olympiader etter Metrobius' innskrift før Hadrians keisertid, men etter 125 v.t. tilkom det over 30 referanser til olympiske agones. Friesen tolker det cirka 40 år lange innskriftsintervallet som at olympiske leker ble igangsatt av Domitian i Efesos, stanset på grunn av uheldige omstendigheter og senere gjenopptatt under Hadrian. Dateringen av de første olympiske agones i Efesos kan ha vært 89/90 v.t. Med bakgrunn i epigrafisk materiale mener Friesen (1993:137) at Havnegymnasiet primært ble bygget for å huse olympiske leker i Efesos i forbindelse med Domitian-tempelet og byens første neokoros-tittel. Dette kan sammenfalle med at Tiberius Claudius Aristion, kjent fra innskriften *IvE* 427 i Havnegymnasiet, var den første som innehadde yppersteprestembete i 89 v.t. for neokoros-tempelet (Burrell 2004:66).

Innskrifter fra badeanleggene dokumenterer ulike agones i Efesos. Innskriften *IvE* 1106a, funnet i Havnegymnasiet, nevner en seier i Efesia. En annen innskrift, *IvE* 1123 fra

samme badeanlegg, ramser opp Alexandros' mange seiere i agones, avholdt i ulike byer i Lilleasia, blant dem Efesos. En fragmentert innskrift, *IvE* 1159 fra Vediusgymnasiet, nevner seier i en ukjent agon. I tillegg finnes mange andre innskrifter (se *IvE*) fra Havnegymnasiet, viet til keiseren, Artemis og Efesos, som nevner ulike atleter og oppføringer av atletstatuer. Alle eksemplene har atletisk innhold og kan tilknyttes badeanleggene og keiseren. Agones hadde lange tradisjoner i Hellas og Lilleasia, som fortsatte i keisertiden for å fremheve både de greske polisenes kulturelle bakgrunn og identitet, samt lojalitet overfor Roma, der keiserkulten spilte en viktig rolle. Badeanleggene og stadion i Efesos var mest sannsynlig arena for den atletiske delen av agones, som også innebefattet resten av byens bygningsmasse gjennom prosesjoner i gatene, ulike kultarrangementer i templer og offentlige bygninger, samt andre typer konkurranser i teateret.

4. Kulturer i kontakt, en fornemmelse av gresk identitet

Ifølge keiserkultteoretikerne antyder de efesiske badeanleggenes arkitektur, innskrifter, interiør og statuer keiserkult og romanisering. Hvor romanisert var egentlig badeanleggene i Efesos? Badeanleggene i Efesos og Lilleasia som bygningstype fremtrer karakteristisk sett hverken utelukkende som gresk eller romersk. Som så mange andre arkitektoniske kreasjoner i den antikke verden var det et produkt av to ulike verdener med to distinkte, men likevel komplimenterende, kulturer. Hovedinspirasjonen for denne typen anlegg ble avledet fra de hellenistiske gymnasia i Lilleasia og Hellas. Dette skyldtes også den arkitektoniske eksperimenteringen i tidlig keisertid i de østlige provinsene, der mange av de tidligere, tradisjonelle gymnasia ble renovert for å inkludere romerske bad, jamfør Pergamon. Gruppen av mer forseggjorte og sofistikerte etablissementer, som anleggene i Sardis, Efesos og Milet tilhører, ble utviklet i de produktive bygningsårene til det andre århundre v.t., som gav rom for noe romersk i form og innhold (Yegül 1992:256). Utviklingen av badeanlegg kan også tolkes som at de greske polisene, tilhørende den romerske verden, fortsatte å utøve sin tradisjonelle kultur, samtidig som de adopterte fordelene ved romersk materiell kultur (Newby 2005:231). Grekerne følte seg som grekere, men i en form som ikke helt var forenlig med det å være romersk, samtidig som de ofte benyttet seg av den romerske materielle kulturen (Wolf 1994:128). De tradisjonelle assosiasjonene til gymnasia synes å ha forholdt seg sterkt, selv da den fysiske utformingen til gymnasium ble forandret til badeanlegg (Newby 2005:231). Ved å dekorere badeanleggene med aediculae-fasader, bygde den lilleasiatiske eliten hellenistiske institusjoner med gresk-romerske fasader (Burrell 2006:462).

Hellenistisk konger hadde assosiert seg med guddommelige beskyttere av de greske polisene. Kongene var tilstedeværende, representert ved statuer sammen med guddommene. Da de romerske keiserne overtok den sentrale makten, påtok de seg i tillegg funksjonen som skytsgud for polisene. Keiseren mottok sitt eget kulttempel og neokoros ble en etterspurt ære for de greske polisene i Lilleasia. Den sidestilte beskyttelsen av keiseren og lokale guddommer ble uttrykt gjennom dedikasjonsinnskriftene fra offentlige bygninger. I Efesos ble nymfeene viet både til Artemis og Trajan og Vadiusgymnasiet til Artemis og Antoninus Pius. Det foregikk en ideologisk syntese av jonisk hellenisme og romersk imperialisme. Ved å inkludere de romerske keiserne i deres beskyttende tradisjoner, korrigerer polisene sitt spirituelle fokus. Det var harde rettsmessige og økonomiske realiteter bak disse skulpturene og innskriftene. Gjennom hele keiserperioden økte den urbane befolkningen med romerske rettigheter og ansvar, der mange grekere tok del i det romerske administrasjonssystemet helt

opp til konsulembetet og således ble delaktig i administrasjonen av keiserriket. Det fremtredende, visuelle symbolet på rettskaffenhet og autoritet var selve statuen til keiseren (Hanfmann 1975:72-73).

Innskriftene fra badeanleggene føyer seg således inn i innskriftstradisjonene i Lilleasia. Der keiserkultteoretikerne har tolket innskriftene som indikasjon på keiserkult i keisersalene, kan innskriftene i stedet forklares som takknemlighet overfor Artemis og keiseren, som hovedbeskytter for Efesos og keiserriket. Om keiseren nevnes i en innskrift, viser ikke det automatisk til kult, men til en videreføring av tidligere hellenistiske tradisjoner. Likeledes har det ikke blitt funnet statuer av keiseren i badeanleggene, men i templer formålstjenelige for keiserkult.

Smith (1996) har vist hvordan ulikhetene mellom gresk og romersk statuebekledning, forbundet med det komplimenterende budskapet til tospråklige innskrifter eller gresk-romerske navn på kjente monumenter som Herodes Attikus' nymfeet eller Celsus-biblioteket, tjente for å posisjonere seg mellom to kulturer og utnytte fordelene ved begge typer symbolikk. Peter Stewart (2003:166-169) påpeker at i de greske delene av Romerriket spilte offentlige portrettstatuer og all annen type statuer, samme sosiale roller som i de latinske områdene. I de greske polisenes offentlige områder ble statuer satt opp av samfunnsledere som belønning for disses verdsatte tjenester, arbeider og donasjoner. Statuene ble plassert rundt agora eller i portikoer, på teaterfasader og nær offentlige bygninger; i de mest ferdselsrike områdene. Disse tradisjonene var like for både øst og vest, med røtter tilbake til hellenistisk og republikansk tid. Det er kun statueinnskriftene og dedikasjonsinnskriftene som varierer i de to områdene, som antyder ulike sosiale koder.

Kearsley (2001) har undersøkt tospråklige innskrifter fra provinsen Asia, der sosiale og politiske faktorer spilte en viktigere rolle i innskriftene for dedikasjonsformål eller monumentale donasjoner og disse to genrene er spesielt informative om språkholdninger i offentlige domener. Innskriftene fra Efesos viser at offentlige og kommersielle agoraer var fokuspunkt for tospråklige innskrifter. Innenfor slike domener var bruken av gresk og latin assosiert med nettverk av grekere og romere, som var involvert i handel eller i romersk administrasjon på ulike nivåer. Tydeligere definerte domener for språkblanding var eksempelvis badeanlegg. I diskusjonen om romaniseringen av provinsen Asia har den frigitte borgerklassen fått liten oppmerksomhet. Domenene hvor typen av offentlige innskrifter fra keiserlige frigitte opptrer, eksempelvis badeanlegg, antyder at slike individer ofte hadde vesentlige midler og innehadde høye posisjoner i lokalsamfunnene. Det finnes evidens for offentlige embeter blant keiserlige frigitte i de lilleasiatiske polisene. Keiserlige frigitte

forholdt seg til de greske samfunnene mer som velgjørere enn utenforstående. På den måten bidro de til kulturutvekslingen mellom grekere og romere i Lilleasia ved sin bruk av tospråklige innskrifter i offentlig kontekst.

Ifølge Hanfmann (1975:74) har det aldri noensinne eksistert så mange skulpturer som i de gresk-romerske polisene fra 100-tallet til begynnelsen av 200-tallet v.t. Skulptur fulgte en innbyggers liv fra vugge til grav. Den gjennomstrømmet byen fra private boliger til offentlige plasser, fra dedikasjoner av frigitte slaver til kolossale avbildninger av keiseren. Skulptur tjente ikke kun som kunst, men som en viktig drivkraft innen kommunikasjon. Som plakater, aviser og magasiner i dag, uttrykte og kommuniserte skulptur private, offentlige, sosiale, religiøse, utdannende og politiske anliggender. Dette var en unik situasjon og ble gjort mulig ut fra tre faktorer: (i) Økonomisk velstand som gav en enorm organisering av marmorhandel og marmorbearbeiding; (ii) den enorme greske skulpturarven hadde gjort mulig ved hjelp av avstøpninger, kopier og adaptasjoner, samt et enormt artistisk vokabular, å fremkalle tidligere hellenistisk storhetstid og hylle gresk-romersk datid; (iii) den eksisterende tanken om at greske poliser fortsatt hadde kulturell pondus, fremkalte lokal lojalitet i de lilleasiatiske polisene. Det var denne visjonen om en ideell gresk polis, integrert innenfor Romerrikets grenser, som fremkalte den storstilte produksjonen av skulpturer (Hanfmann 1975:74).

De store statuefremstillingene internt i badeanleggene og eksternt på Trajan-nymfeet, var faste innslag i det efesiske dagliglivet. Disse fortellingene i stein var ikke lenger religiøse, men heller utdannende og estetiske av innhold, de kunngjorde en definitiv ideologi. Mens offisiell anerkjennelse ble gitt overfor den herskende makten Roma, var hovedtemaet å fremheve tidligere storhetstid innen gresk mytologi, byens historie og gresk litterær utdannelse, paideia, i symbiose med gleden over fordelene ved økonomisk komfort, generert ved romersk kontroll. Statuer spilte en viktig rolle både internt og eksternt på offentlige bygninger som badeanlegg og nymfeer, men det stoppet ikke der. Æresstatuer fantes overalt i det offentlige rom, som sivile sentra, agora og langs hovedfartsårene til byen. Innskriftene, ofte funnet på statuebaser, kan fremkalle bildet av et svimlende antall æresstatuer, produsert under keisertiden (Hanfmann 1975:66-69).

Franz Miltner (1958:58-59) har uttrykksfullt beskrevet dette utbruddet av æresaktivitet i Efesos: "Samfunnets kraft drev frem eruptivt en ny forfatning av byen. Entreprenører, håndverkere og skulptører var opptatt på hvert gatehjørne. Hundrevis av æresstatuer ble satt opp gjennom hele 100-tallet v.t. i kolonnadene til agora og hovedgaten. [...] Denne skogen av statuer tilhørte det levende bildet av byen; litterære skikkelser, oratorer, filosofer, prester, prestinner og embetsmenn, lokale som romere. Alle deltok i denne kreative bestrebelsen".

Vedii-Antoninii-familien medvirket aktivt i denne aktuelle perioden. Familien stod bak minst et badeanlegg i Efesos. De var representert gjennom innskrifter og statuer flere steder i byen for deres euergetisme (Dillon 1996; Kalinowski 2002). Ved bruken av euergetisme kunne familien fremstille seg som romere med gresk, kulturell bakgrunn i likhet med Herodes Attikus. De var representert i de badeanleggene, som var noen av byens sentrale midtpunkt, både i hverdagen, ved offentlige seremonier og ulike agones.

5. Konklusjon

Badeanleggene i Efesos demonstrerer en videreføring av den greske arkitekturarven blandet med romerske byggetradisjoner, og var dermed et bilde av provinsenes sammensatte, kulturelle og politiske situasjon under keiserriket. Badeanleggenes palestra synes arkitektonisk sett å ha utviklet seg i tråd med datidens bygningsutvikling og -mote, men beholdt likevel sin opprinnelige funksjon under keisertiden, som senter for trening og utdanning, der badeanleggenes bygningskronologi viser til et fokusskifte fra fysisk aktivitet til utdanning i tråd med den Annen sofistikk, jamført Østgymnasiet. Romaniseringen av badeanleggene strakk seg kun til tilføyningen av romerske bad. Badeanleggene som en arkitektonisk enhet antyder kreolisering.

I forbindelse med ulike agones avholdt i Efesos var Havnegymnasiet og Vediugymnasiet ypperlige arenaer for slike arrangementer. Badeanleggenes keisersaler med sine aediculae-fasader var ikke annet enn et ustillingsvindu for prominente og velgjørende innbyggere av Efesos, eksempelvis Vedii Antoninii-familien. Aediculae-fasadene peker mer i retning av kreolisering enn romanisering. Badeanleggene ble mest sannsynlig brukt til både hverdag og fest, så aediculae-fasadene var godt synlige for innbyggere og besøkende, jamført Celsus-biblioteket og Attikus' nymfeum i Olympia. Keiseren var likevel tilstedeværende i badeanleggene, men da representert helt enkelt som Romerrikets enerådende hersker. De greske provinsenes bemidlede hadde politiske og økonomiske fordeler ved å inneha relasjoner til Roma og keiseren. Lokal euergetisme var et slikt virkemiddel for å oppnå samfunnsfordeler.

Alteret i Vediugymnasiet antyder ikke keiserkult, men kan helt enkelt ha vært brukt til ofringer i forbindelse med avholdte lokale agones. Det var nok av andre kultplasser i Efesos, eksempelvis to neokoros-templer og Artemision, øremerket kultformål. Den tomme statuenisjen over alteret kan ha inneholdt en statue av en guddom, som agones har vært viet til, så vel som Vedius selv eller Antoninus Pius, uten å ha noen kultassosiasjoner. Palestraen i badeanleggene var både arkitektonisk og innholdsmessig en direkte videreføring av gresk kultur og tradisjoner, implisitt fremhevelse av gresk identitet i de østlige, romerske provinsene. Det er interessant å merke seg det faktum at tospråklige innskrifter har blitt funnet kun i Havnegymnasiets badeblokk, mens i badeanlegget for øvrig finnes innskriftene kun på gresk. Dette kan muligens være en tilfeldighet, siden ingen tospråklige innskrifter har blitt funnet i de andre badeanleggene forøvrig, hverken i palestraene eller badeblokkene.

6. Litteraturliste

Forkortelser

AnSt: *Anatolian Studies*

AJA: *American Journal of Archaeology*

CQ: *Classical Quarterly*

De arch.: Vitruv, *De architectura*

CIPhil: *Classical Philology*

HarvStCIPhil: *Harvard Studies in Classical Philology*

IvE: *Die Inschriften von Ephesos*

JHS: *The Journal of Hellenic Studies*

JRA: *Journal of Roman archaeology*

JRS: *The Journal of Roman Studies*

ÖJh: *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien.*

PWsup: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplement, 1903-.*

Alcock, Susan E.

- 2001 The reconfiguration of memory in the eastern Roman empire. I *Empires. Perspectives from archaeology and history*, s. 323-350, utgitt av Susan E. Alcock, Terence N. D'Altroy, Kathleen D. Morrison og Carla M. Sinopoli. Cambridge University Press, Cambridge.

Alzinger, Wilhelm

- 1970 Ephesos B. Archäologischer Teil. I *PWsup* 12:1588-1704.
1972 *Die Ruinen von Ephesos*. Verlag A. F. Koska, Berlin og Wien.

Arnold, Irene Ringwood

- 1972 Festivals of Ephesus. I *AJA* 76(1):17-22.

Aurenhammer, Maria

- 1990 Die Skulpturen von Ephesos. Bildwerke aus Stein – Idealplastik I. I *Forschungen in Ephesos X/1*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
1995 Sculptures of gods and heroes from Ephesos. I *Ephesos, Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture*, s. 251-280, utgitt av Helmut Koester. Trinity Press International, Valley Forge, Pennsylvania.

Benndorf, Otto

- 1897 Vorläufige Berichte über die Ausgrabungen in Ephesus. I *ÖJh* I:53 -72 (bilag).

Boatwright, Mary T.

- 2000 *Hadrian and the cities of the Roman Empire*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Bol, Renate

- 1984 *Das Statuenprogramm des Herodes-Atticus-Nymphäums*. Deutsches Archäologisches Institut, Olympische Forschungen, band XV. Verlag Walter de Gruyter & Co, Berlin.

Brödner, Erika

- 1983 *Die römischen Thermen und das antike Badewesen. Eine kulturhistorische Betrachtung*, Darmstadt.

Bowersock, G. W.

1968 The proconsulate of Albus. I *HarvStClPhil* 72:289-294.

Burkert, Walter

1985 *Greek religion*. Oversatt av John Raffan. Harvard University Press, Cambridge.

Burrell, Barbara

2004 Neokoroi. *Greek cities and Roman emperors*. Cincinnati Classical Studies, new series, vol. IX. Brill, Leiden og Boston.

2006 False Fronts: Separating the aedicular façade from the imperial cult in Asia Minor. *AJA* 110(3):437-469.

DeLaine, Janet

1988 Recent research on Roman baths. I *JRA* 1:11-32.

Dignas, Beate

2002 *Economy of the sacred in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Oxford University Press, Oxford og New York.

Dillon, Sheila

1996 The portraits of a civic benefactor of 2nd-c. Ephesos. I *JRA* 9:261-274.

Dodge, Hazel

1987 Brick construction in Roman Greece and Asia Minor. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 106-116. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

1990 The architectural impact of Rome in the East. I *Architecture and architectural sculpture in the Roman Empire*, utgitt av Martin Henig, s. 108-120. Oxford University Committee for archaeology, Monograph No. 29.

Eck, Werner

1972 Die Laufbahn des L. Antonius Albus, Suffektkonsul unter Hadrian. I *Epigraphische Studien, Sammelband*. Rheinland-Verlag, Bonn.

Falkener, Edward

2003 *Ephesus and the temple of Diana*. Opprinnelig publisert i 1862, Kessinger Publishing, Whitefish, Montana.

Fagan, Garrett, G.

1999 *Bathing in public in the Roman world*. University of Michigan Press, Ann Arbor.

Farrington, Andrew

1987 Imperial bath buildings in South-West Asia Minor. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 50-59. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

Fasolo, Furio

1962 L'architettura romana di Efesso. I *Bollettino del centro di studi per la storia dell'architettura*, vol. 18. Casa dei Crescenzi, Roma.

Ferla, Kleopatra og Alexander Hollmann (redaktører)

2005 *Priene. Second edition*. Foundation of the Hellenic world, Athens, Greece and Center for Hellenic studies, Trustees for Harvard University, Washington, D.C. Cambridge, Massachusetts and London.

Forbes, Clarence A.

1945 Expanded uses of the Greek gymnasium. I *CIPhil* Vol. 40(1):32-42.

Friesen, Steven J.

1993 *Twice neokoros. Ephesus, Asia and the cult of the Flavian imperial family*. E. J. Brill, Leiden, New York og Kølñ.

1995 The cult of the Roman emperors in Ephesos. I *Ephesos, Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture*, s. 229-250, utgitt av Helmut Koester. Trinity Press International, Valley Forge, Pennsylvania.

Glass, Stephen Lloyd

1967 *Palaistra and gymnasium in Greek architecture*. University of Pennsylvania, Graduate School of Arts and Sciences, Ph .D., 1967.

1988 The Greek gymnasium: Some problems. I *The archaeology of the Olympics. The Olympics and other festivals in Antiquity*, utgitt av Wendy J. Raschke, s. 155-173. The university of Wisconsin Press, Madison, Wisconsin.

Gradel, Ittai

2002 *Emperor worship and Roman religion*. Clarendon Press, Oxford.

Hanfmann, George M. A.

1975 *From Croesus to Constantine. The cities of western Asia Minor and their arts in Greek and Roman times*. The University Michigan Press, Ann Arbor.

Hanfmann, George M. A. og Nancy H. Ramage (redaktører)

1978 *Archaeological exploration of Sardis. Sculpture from Sardis: The finds through 1975*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London.

Heberdey, Rudolph

1898 Vorläufige Berichte über die Ausgrabungen in Ephesus. I *ÖJh* I:71-82 (bilag).

1904 Vorläufiger Berichte über die Grabungen in Ephesus 1902/3. I *ÖJh* VII:37-56 (bilag).

Huskinson, Janet

2000 Looking for culture, identity and power. I *Experiencing Rome. Culture, identity and power in the Roman empire*, utgitt av Janet Huskinson, s. 3-27. Routledge, Oxon.

Inan, Jale og Elisabeth Rosenbaum

1966 *Roman and early Byzantine portrait sculpture in Asia Minor*. Publisert for The British Academy av The Oxford University Press, London.

Insoll, Timothy

2007 Introduction: configuring identities in archaeology. I *The archaeology of identities: A reader*, utgitt av Timothy Insoll, s. 1-18. Routledge, London.

Jones, Siân

1996 Discourses of identity in the interpretation of the past. I *Cultural identity and archaeology. The construction of European communities*, utgitt av Paul Graves-Brown, Siân Jones og Clive Gamble, s. 62-80. Routledge, London.

2005 *The archaeology of ethnicity. Constructing identities in the past and present*. Routledge, London.

Kalinowski, Angela og Hans Taeuber

2001 A new Antonine inscription and a new imperial statue-group from the bouleuterion at Ephesos. I *JRA* 14:351-357.

Kalinowski, Angela

2002 The Vedii Antoninii: Aspects of patronage and benefaction in second-century Ephesos. I *Phoenix* LVI(1-2):109-149.

Kästner, Volker

1995 The architecture of the Great altar of Pergamon. I *Pergamon: Citadel of the gods, Harvard theological studies* 46, utgitt av Helmut Koester, s. 137-162. Trinity Press International, Harrisburg, Pennsylvania.

Kearsley, Rosalinde A.

1999 Bilingual inscriptions at Ephesos: The Statue bases from the Harbour gymnasium. I *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*. Archäologische Forschungen band I, s. 147 - 160, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

2001 *Greeks and Romans in imperial Asia. Mixed language inscriptions and linguistic evidence for cultural interaction until the end of AD III*. Österreichische Akademie der Wissenschaften/Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften, redaktør Rosalinde A. Kearsley, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.

Keil, Josef

1929a XIII Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. I *ÖJh* XXIV:5-68 (bilag).

1929b XIV Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. I *ÖJh* XXV:5-52 (bilag).

1932 XVI Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. I *ÖJh* XXVII:5-72 (bilag).

1933 XVII Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. I *ÖJh* XXVIII:5-44 (bilag).

Koldewey, Robert

1884 Das Bad von Alexander-Troas. I *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes in Athen* IV:36-48.

Krencker, D., E. Krüger, H. Lehmann og H. Wachtler

1929 *Die trierer Kaiserthermen I*. Dr. Benno Filser Verlag, Augsburg.

Lattimore, Steven

1972 The bronze apoxyomenos from Ephesos. I *AJA* 76(1):13-16.

Lozano, Fernando

2007 *Divi Augusti and Theoi Sebastoi: Roman initiatives and Greek answers*. I *CQ* 57(1):139-152.

Lyttelton, Margaret

1974 *Baroque architecture in classical antiquity*. Thames & Hudson, London.

1987 The design and planning of temples and sanctuaries in Asia Minor in the Roman imperial period. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 38-49.

Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

MacDonald, William L.

1986 *The architecture of the Roman empire. II An urban appraisal*. Yale University Press, New Haven og London.

Manderscheid, Hubertus

1981 *Die Skulpturenausstattung der kaiserzeitlichen Thermenanlagen*. Gebr. Mann Verlag, Berlin.

Mellor, Ronald

2008 *Graecia capta: The confrontation between Greek and Roman identity*. I *Hellenisms: Culture, identity, and ethnicity from antiquity to modernity*, utgitt av Katerina Zacharia, s. 79-126. Ashgate Publishing, Farnham.

Miles, Richard

2000 Communicating culture, identity and power. I *Experiencing Rome. Culture, identity and power in the Roman empire*, utgitt av Janet Huskinson, s. 29-62. Routledge, Oxon.

Miltner, Franz

1958 *Ephesos. Stadt der Artemis und des Johannes*. Verlag Franz Deuticke, Wien.

1960 XXIV Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos. I *ÖJh* XLV:1-76 (bilag).

Mitchell, Stephen

1987 Imperial building in the eastern Roman provinces. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 18-25. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

1990 Festivals, games, and civic life in Roman Asia Minor. *JRS* 80:183-193.

1995 *Anatolia. Land, men, and gods in Asia Minor, Vol. I*. Clarendon Press, Oxford.

Moss, Christopher Frederick

1988 *Roman marble tables*. Doktorgradsavhandling, Princeton University.

Newby, Zahra

2003 Art and identity in Asia Minor. I *Roman imperialism and provincial art*, utgitt av Sarah Scott og Jane Webster, s. 192-213. Cambridge University Press, Cambridge.

2005 *Greek athletics in the Roman world. Victory and virtue*. Oxford University Press, Oxford.

Nielsen, Inge

1990a *Thermae et Balnea. The architecture and cultural history of Roman public baths: I texts*. Aarhus University Press.

1990b *Thermae et Balnea. The architecture and cultural history of Roman public baths: II catalogue and plates*. Aarhus University Press.

van Nijf, Onno

2001 Local heroes: athletics, festivals and elite self-fashioning in the Roman East. I *Being Greek under Rome. Cultural identity, the Second Sophistic and the development of Empire*, s. 306-334, utgitt av Simon Goldhill. Cambridge University Press, Cambridge.

Nilsson, Martin

1964 *Olympen*. Prisma, Stockholm.

Ohnesorg, Aenne

2005 *Ionische Altäre. Formen und Varianten einer Architekturgattung aus Insel- und Ostionien*. Archäologische Forschungen band 21, Deutsches Archäologisches Institut. Gebr. Mann Verlag, Berlin.

Pavese, Carlo O.

1999 L'Atleta di Ephesos. I *100 Jahre Österreichische Forschungen in Ephesos*. Archäologische Forschungen band I, s. 579-584, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Preston, Rebecca

2001 Roman questions, Greek answers: Plutarch and the construction of identity. I *Being Greek under Rome. Cultural identity, the Second Sophistic and the development of Empire*, s. 86-119, utgitt av Simon Goldhill. Cambridge University Press, Cambridge.

Price, S. R. F.

1980 Between man and god: Sacrifice in the Roman imperial cult. *JRS* 70:28-43.

1984a Gods and Emperors: The Greek language of the Roman imperial cult. *JHS* 104:79-95.

1984b *Rituals and power. The Roman imperial cult in Asia Minor*. Cambridge University Press, Cambridge.

Richter, Gisela M. A.

1984 *The portraits of the Greeks*. Forkortet og revidert av R. R. R. Smith. Phaidon, Oxford.

Rives, James

2000 Religion in the Roman world. I *Experiencing Rome. Culture, identity and power in the Roman empire*, utgitt av Janet Huskinson, s. 245-275. Routledge, Oxon.

Rogers, Guy MacLean

1991 *The sacred identity of Ephesos. Foundation myths of a Roman city*. Routledge, London.

Schazmann, Paul

1923 *Das Gymnasion*. (Altertümer von Pergamon vol. VI), Berlin.

Scherrer, Peter

1995 The city of Ephesos. From the Roman period to late antiquity. I *Ephesos, Metropolis of Asia. An interdisciplinary approach to its archaeology, religion, and culture*, s. 1-25, utgitt av Helmut Koester. Trinity Press International, Valley Forge, Pennsylvania.

2001 The historical topography of Ephesos. I *Urbanism in Western Asia Minor*, utgitt av David Parrish, s. 57-87. Journal of Roman Archaeology. Supplementary series number 45, C. Stein og J. H. Humphrey, hovedutgivere, Portsmouth, Rhode Island.

Smith, A. C. G.

1979 The gymnasium at Alexander Troas – evidence for an outline reconstruction. I *AnSt* XXIX:23-50.

Smith, R. R. R.

1998 Cultural choice and political identity in honorific portrait statues in the Greek East in the second century A.D. I *JRS* 88:56-93.

Steskal, Martin

2003 Bemerkungen zur Funktion der Palästren in den ephesischen Bad-Gymnasium-Komplexen. I *ÖJh* 72:241-273.

Steskal, Martin og Sabine Ladstätter

2004 Vorbericht zur Baugeschichte des Vediusgymnasiums in Ephesos. I *ÖJh* 73:237–249.

Stewart, Peter

2003 *Statues in Roman society. Representation and response*. Oxford University Press, Oxford.

Thompson, Homer A.

1987 The impact of Roman architects and architecture on Athens: 170 B.C. – A.D. 170. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 1-17. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

Tobin, Jennifer

1997 *Herodes Attikos and the city of Athens. Patronage and conflict under the Antonines*. I serien APXAIA EΛΛAΣ, monographs on ancient Greek history and archaeology, utgitt av Sara B. Aleshire. J. C. Gieben, Amsterdam.

Vandeput, Lutgarde

1997 *The architectural decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: A case study*. Studies in eastern Mediterranean archaeology I, utgitt av M. Waelkens. Brepols publishers, Turnhout.

Vermeule, Cornelius C.

1968 *Roman imperial art in Greece and Asia Minor*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge og Massachusetts.

Veyne, Paul

1990 *Bread and circuses*. Oversatt av Brian Pearce, The Penguin Press, London.

Wacker, Christian

1996 *Das Gymnasion in Olympia. Geschichte und Funktion*. Würzburger Forschungen zur Altertumskunde, Band 2, utgitt av Stephanie Böhm og Ulrich Sinn. Ergon Verlag, Würzburg.

Waelkens, Marc

1987 The adaptation of Roman building techniques in the architecture of Asia Minor. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 94-105. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

Wallace-Hadrill, Andrew

1982 *Civilis Princeps: Between citizen and king*. I *JRS*(72):32-48.

2008 *Rome's cultural revolution*. Cambridge University Press, Cambridge.

Walker, Susan

1987 Roman nymphaea in the Greek world. I *Roman architecture in the Greek world*, utgitt av Sarah Macready og F. H. Thompson, s. 60-71. Occasional Papers (New Series) Vol. X, The Society of Antiquaries of London. Burlington House, Piccadilly, London.

Ward-Perkins, J. B.

1981 *Roman imperial architecture*. Yale University Press, New Haven og London.

Welch, Kathleen Ethel og Karen D. Jobe

2005 Aspasia of Miletus. I *Classical rhetorics and rhetoricians*, utgitt av Michelle Ballif og Michael G. Moran, s. 65-69. Greenwood Publishing Group, Westport.

Winter, Frederick E.

2006 *Studies in Hellenistic architecture*. Phoenix, Journal of the Classical association of Canada, University of Toronto press.

Wood, John Turtle

1975 *Discoveries at Ephesus. Including the site and remains of the great temple of Diana*. Georg Olms Verlag, Hildesheim og New York. Opprinnelig publisert i 1877, Longmans, Green and Co., London.

Woolf, Greg

1994 Becoming roman, staying Greek: Culture, identity and the civilizing process in the Roman east. *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40:116-143.

2003 Rome and Greece. I *Cambridge illustrated history of the Roman world*, utgitt av Greg Woolf, s. 90-105. Cambridge University Press.

Yavis, Constantine G.

1949 *Greek altars. Origins and typology*. Saint Louis University Press, Saint Louis, Missouri.

Yegül, Fikret K.

1982 A study in architectural iconography: Kaisersaal and the imperial cult. *The Art Bulletin* 64(1):7-31.

1992 *Baths and bathing in classical antiquity*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts og London.